

Алишер НАВОИЙ

МУҲОКАМАТУЛ ЛУҒАТАЙН

Нашрга тайёрловчи
Порсо ШАМСИЕВ

Такаллум аҳли хирманининг хўша чини ва сўз, дурри самини махзанининг амини ва назм гулистонининг андалиби нағма саройи, я'ни Алишер алмутахаллас бин-Навоий... мундоқ арз қилурким, сўз дурредурким, анинг дар'ёси кўнгулдур ва кўнгул мазҳаредурким, жомии маонийи жузв ва кулдур. Андоқки, дар'ёдин гавҳар ғаввос воситаси била жилва намойиш қилур ва анинг қиймати жавҳариға кўра зоҳир бўлур. Кўнгулдин доғи сўз дурри нутқ шарафиға соҳиби ихтисос василаси била гузориш ва оройиш кўргузур ва анинг қиймати ҳам мартабаси нисбатиға боқа интишор ва иштиҳор топар. Гавҳар қийматиға нечукки, маротиб усру кўпдур, ҳаттоки, бир дирамдин юз тумангача деса бўлур.

Қит'а:

Инжуни олсалар муфарриҳ учун,

Минг бўлур бир дирамға бир мисқол.

Бир бўлур ҳамки, шаҳ кулоққа солур:

Қиймати мулк, ибраси амвол

Сўз дуррининг тафовути мундин доғи беғоятроқ ва мартабаси мундин ҳам бениҳоятроқдур. Андоқки, шарифидин тўлган баданға руҳи пок етар, касифидин ҳаётлик танға захри ҳалок хосияти зухур етар.

Қит'а:

Сўз гавҳаридурки, рутбасининг

Шарҳидадур аҳли нутқ ожиз.

Андинки эрур хасис муҳлик,

Кўргузгуча дурур Масиҳ му'жиз¹.

Ва бу сўзнинг танаввуи тааққулдин нари ва тасаввурдин ташқаридур. Агар муболағасиз ижмол юзидин қалам сурулса ва ихтисор жонибидин рақам урулса, етмиш икки нав' била тақсим топариди худ ҳеч сўз йўқтурки, етмиш икки фирқа каломиға далолат қилғай; аммо улча тафсилийдур. Улдурким, руб'и маскуннинг етти иқлимидин ҳар иқлимда неча кишвар бор ва ҳар кишварда неча шаҳр ва қасаба ва кент ва ҳар даштда неча хил-хил саҳронишин улус ва ҳар

¹ Сўз аҳли хирмонининг бошоқчиси ва сўз қийматбаҳо тошлари хазинасининг пойлоқчиси ва назм гулистонининг сайроқи булбули; я'ни Навоий деб таҳаллусланган Алишер шундай арз қиладики, сўз бир дур бўлиб, унинг дар'ёси кўнгилдир. Кўнгил шундай бир ўрин бўлиб, унда майда ва йирик ма'нолар тўплангандир.

Бу шунга ўхшайдики, гавҳар дар'ёдан ғаввос воситаси блан чиқазилади, унинг қиймати эса, тошига қараб маълум бўлади. Сўз дури ҳам кўнгилдан сўзга печан киши воситаси блан нутқ шарафиға эришади, унинг қиймати ҳам ўзининг даражасига қараб шуҳрат қозонади ва ҳамма ёққа ёйилади. Нечунки, гавҳар қиймат юзасидан жуда кўп даражаларга бўдинади, ҳатто бир дирамдан юз тумангача деса бўлади

«Марваридни доривор учун олганда, майда-майда қилиниб, бир мисқолини бир дирамдан сотилади. Агар подшоҳ кулоққа соладиган бўлса, бутун ҳолида олинади, демак, қиймати мулклигига ва э'тибори моллигига қараб бўлади».

Сўз дурининг айирмаси бундан ҳам чексиз ва даражаси бундан ҳам ниҳоятсиздир. Шундайки, яхши сўздан ўлган баданга тоза руҳ етади, ёмон сўздан тирик танга ўлдуручи захар хосияти пайдо бўлади.

«Сўз шундай гавҳардирки, мартабасини аниқлашдан нутқ эгалари ожиздирлар: мартабаси — ёмон сўзнинг ҳалок қилучанлигидан тортиб, яхши сўз блан Исонинг му'жиза кўрсатишига қадар боради».

тоғнинг қўлларида ва қуллаларида ва ҳар баҳрнинг жазойирида ва савоҳилида не тавойиф бор*. Ҳар жамоат алфози, ўзгаларидин ва ҳар гуруҳ иборати ёналаридин мутағаййир ва бирнеча хусусият била мутамайяздурки, ўзгаларда йўқтур.

Андоқки, туюр ва баҳойим ва субо'нинг тиллариким, ҳар-бирининг ўзгача хуруш ва такаллумлари бор ва ғайри мукаррар наво ва тараннумлари. Аммо чун алфоз ва иборатдин мурод ма'нидур ва мазкур махлуқотдин мақсуд инсондур ва ул мазҳари маоний ва баён, сўз анинг сўзидадур ва такаллум анинг каломида борур.

Эмди келдук сўз баёниға ва калом достониға: Мунча мутанавви' шаҳр ва қуро ва жибол ва саҳро ва беша ва дар'ё халқиким, битилди ва танавву' ва тағайюрини шарҳ этилдики, мажмуида ма'ни адосида алфоз тилга келур ва ул алфоздин ма'ни фаҳм бўлур.

Барчасидин араб тили фасоҳат ойини била мумтоз ва балоғат таз'йини била му'жиза тироздурким, ҳеч такаллум аҳлининг мунда да'воси йўқтур ва сўзи сидқ ва иши таслим-ўқдурким, малики аллом жалла ва алонинг каломи му'жиз низоми ул тил била нозил ва расул (алайҳис-салавот вас-салом)нинг аҳодиси саодат анжоми ул лафз била ворид бўлубдур. Ва авлиёйи кибор ва машойихи олий миқдор (қаддасаллоҳу асрораҳум) кўпроқ ҳақойиқ ва маорифки сурубтурлар ва маоний зеболарин тақрир либосиға кинорупдурлар ул фархунда иборат ва ул хужаста алфоз ва ишорат била воқи' бўлубтур...

Мундин сўнгра уч нав' тилдурким, асл ва му'табардур ва ул тиллар иборати гавҳари била қойилининг адосиға зевар ва ҳар қайсининг фуруи бағоят кўптур. Аммо туркий ва форсий ва ҳиндий асл тилларнинг маншаидурки, Нуҳ пайғамбар (салавотуллоҳу алайҳ)нинг уч ўғлиғаким, Ёфас ва Сом ва Ҳомдур етушур. Ва бу мужмал тафсили будурки, Нуҳ (алайҳиссалом) тўфон ташвиридин нажот ва анинг маҳлақасидин ҳаёт топти, олам ма'мурасида башар жинсидин осор ва инсон нав'идин намудор қолмайдур эрди. Ёфасники, таворих аҳли Абу-турк битирлар, Хито мулқиға йиборди ва Сомники, Абул-фурс битирлар Эрон ва Турон мамоликининг васатида воли қилди ва Ҳомники, Абул-хинд дебдурлар Ҳиндистон билодиға узатти. Ва бу уч пайғамбарзода авлод ва атбои мазкур бўлгон мамоликда ёйилдилар ва қалин бўлдилар².

* Бу жумла Истамбул ва Қўқон босмадарида қуйидагича бузиб берилган: «Ҳар хайлда неча кишвар бор, ва ҳар кишварда неча шаҳр ва қасаба ва кент бор; ва ҳар даштда неча хил саҳронишин улус ва ҳар тоғида неча тавойиф бор».

² Сўзнинг турлари шу қадар кўпки, ўйлаш ва тасвирлаб чиқиш мумкин эмас. Агар муболаға қилмасдан юзаки баён қилинса ва қисқалиқ блан ёзиб чиқилса, етмиш икки нав'га бўлиниб, етмиш икки хил халқнинг сўзига айланишида ҳеч бир сўз йўқ, лекин бундан ҳам кўпдир. У, шундайки, ер юзининг етти иқлимнинг ҳар бирида неча мамлакат бор, ҳарбир мамлакатда неча шаҳар, шаҳарча ва кент бор ва ҳар даштда неча хил саҳронишин халқ, ҳарбир тоғнинг камарларида ва юқорисида, ҳарбир дар'ёнинг оролида ва қирғоғида неча гуруҳ одамлар бор. Ҳарбир жамоанинг тиллари ўзгаларидан ва ҳар гуруҳнинг сўзлашувлари яна бирларидан ўзгача ва бирнеча хусусиятлар блан фарҳлидирки, бу айирма ўзгаларда йўқдир.

Шунданки, қушлар, ҳайвонлар ва йиртқичларнинг овоз чиқаришларида ҳарбирининг ўзгача қичқириқ ва айтимлари ҳамда қайталанмайдиган наво ва хонишлари бор. Аммо сўз ва гапдан мақсад ма'ни ва мазкур махлуқлардан мақсад инсондир ва у — ма'ни ва нутқнинг эгасидирки, шунинг учун, бизнинг сўзимиз унинг сўзи устида боради.

Энди сўзни баён қилишга киришайлик: юқорида турлилиги ва бир-биридан айирмаси айтилган турли шаҳар, қишлоқ, тоғ, ўрмон. ва дар'ё халқларининг ҳаммасида ма'нини сўзлар орқали ифода қилинади ва у сўзлардан ма'ни англонади.

Бу тилларнинг барчасидан араб тили нафислик блан ажралган ва бадиийлик беағи блан му'жиза кўрсатучандирки, бунда ҳечбир тил аҳлларининг да'воси йўқ, сўзи, тўғри, дейиш ва иши таслим бўлиш, халос. Чунки билучан буюк подшоҳ (худо)нинг му'жизали сўзи ўша тилда инган ва пайғамбарнинг саодатга элтучи ҳадислари ўша тилда айтилгандир. Буюк авлиёлар ва баланд даражали машойихлар сурган ҳақиқат ва ма'рифатларини, таҳрир кийимиға кийинтирган ма'ни гўзалларини кўпроқ ўша муборак ибора ва қутлуғ сўз ва ишоралар блан адо қилибдирлар.

Бундан сўнгра уч нав' тил, борки, булар ҳамма тилларнинг аслидир ва бу тилларнинг ҳарбири ўз гапиручиларнинг сўзлашувларига мосдир. Бу тилларнинг шаҳобчалари бениҳоят кўпдир. Аммо турки, форси ва ҳинди тиллари асл тилларнинг чиқиш ўрнидирки, Нуҳ пайғамбарнинг уч ўғли: Ёфас, Сом ва Ҳомга бориб етишади. Бу қисқа сўзнинг тафсили шуки, Нуҳ тўфон фитнасидан халос топганда ва унинг ҳалокатидан қутулганда, дун'ё юзида башар жинсидан асар ва инсон нав'идан намуна қолмаган эди. Бу вақтда Ёфасани — уни тарихчилар Абу-

Ва Ёфас ўғлонники, Абул-туркдур, тарих аҳли иттифоқи била дебдурларки, нубувват тожи била сарафроз ва рисолат мансаби била қардошларидин мумтоз бўлди. Ва уч тилки, туркий ва форсий ва ҳиндий бўлғай, бу учовнинг авлод ва атбои орасида шойи' бўлди... Чун арабий тил ва мақол била калом ва ҳиндий алфоз била музахрафоти нофаржом, бири ғояти шараф ва улви манзиладин ва бири ниҳояти наҳусат ва дунувви мартабадин орадин чиқтилар. Қолди туркий алфоз била мақсуд адоси ва форсий иборат била калом ма'носи. Андоқ малум бўлурки, турк сортдин тез фаҳмроқ ва баланд идрокроқ ва хилқати софрок ва покрок махлуқ бўлубтур ва сорт туркдин тааққул ва илмда дақиқроқ ва камол ва фазл фикратида амийқроқ зухур қилибдур ва бу ҳол туркларнинг сидқ ва сафо ва туз ниятидин ва сортларнинг илм ва фунун ва ҳикматидин зоҳир дурур. Ва лекин тилларида камол ва нуқсон ҳайсиятидин фоҳиш тафовутлардурки, алфоз ва иборат ваз' қилурда турк сортқа фойиқ келибдур ва ўз алфозида ишорат, иборатиға мазиятлар кўргузуптурки, ўз маҳалида иншоолло мазкур бўлғай. Яна туркнинг мулоямати таб'ининг сортдин ортуғлуғиға далиле мундин возиҳроқ ва шоҳиде мундин лойиҳроқ бўла олурмуким, бу икки тоифанинг йигити ва қариси, балки улукдин кичик бориси орасида ихтилот алас-савиядур. Ҳар миқдорки, бу бирининг у бири била амизиш ва гуфтугузори бор, ул бирнинг ҳам бу бир била ҳамонча такаллум ва гуфтори бор. Ва сорт орасида аҳли таб' ва дониш ва зумраи илму зиҳн ва бийниш кўпроқдур. Ва гурк элида ажлоф ва сода эл сортдин зиёдадур. Аммо туркнинг улукдин кичигиға дегинча ва навкардин бегига дегинча сорт тилидин баҳраманддурлар. Андоқким, ўз хурд аҳволиға кўра айтаодурлар, балки ба'зи фасоҳат ва балоғат била ҳам такаллум қилурлар. Ҳатто турк шуаросиким, форсий тил била рангин аш'ор ва ширин гуфтор зоҳир қилурлар, аммо сорт улусининг арзолидин ашрофиғача ва омисидин донишмандиғача ҳеч қайси турк тили била такаллум қила олмаслар ва такаллум қилғоннинг ма'нисин ҳам билмаслар. Агар юздин, балки мингдин бири бу тилни ўрганиб сўз айтса ҳам ҳар киши эшитса билур ва анинг сорт эканини фаҳм қилур ва ул мутакаллим ўз тили била ўз расволиғиға ўзи иқроқ қилғондекдур. Ва туркнинг асли хилқатда сортдин таб'и мулойимроқ эрканга мундин бул'ажаброқ тонуг йўқдурки, ҳечқайси мунинг муқобаласида дам ура олмаслар ва сорт биажмаиҳим агар турк иборати адосида ожиздур, муҳиқ ҳам бор. Невчунки, турк алфози возии усру кўп вақтда муболага изҳори қилиб, жузвий мафҳумот учун алфоз ваз' қилибдурки, соҳиб вуқуф киши то зоҳир қилмас, инонса ҳам бўлмас³.

турк деб ёзган—Хитой мамлакатига юборди. Сомни — уни Абул-фурс деб ёзганлар — Эрон ва Турон мамлакатларининг ўртасига ҳоким қилди. Ҳомни эса — уни Абул-ҳинд деб отаганлар — Ҳиндистон мамлакатига узатди. Бу уч пайғамбарзоданинг авлодлари ва ўзларига қарашлилари мазкур мамлакатларда ёйилдилар, у ерларда зичланиб кетдилар.

³ Абутурк деб аталган Ёфас тарихчиларнинг бир оғиздан айтишига кўра, пайғамбарлик тожи блан устун ва элчилик мансаби блан қардошларидан имтиёзли бўлди. Уч тил: турки, форси ва ҳинди тиллари бу учовининг авлод ва қарамлари ўртасида тарқалди.

Араб тили блан сўзлаш ва ҳинди сўзлар блан волдираш масаласи — бири ғоятда шараф ва юқори даражадан ва бири ниҳоятда наҳслик ва паст мартабадан — орадан чиқди. Энди турки сўзлар блан мақсад ифодаси ва форси ибора блан сўз ма'носи масаласи қолди.

Ма'лум бўлишича, турк сарт (форс)дан кўра тезфаҳмроқ, тушунчаси юқорирок, яратилиш жиҳатидан софроқ ва тозароқ бўлган. Сарт туркка камол (етуклик)да чуқурроқ тушунчали бўлиб етишган. Бу ҳол эса, турк қараганда фикрлашда ва илмда нозик нуқталарга эришучан, фазл ва ростлик, софлик ва тўғри ниятидан, сартларнинг илм, фан ва ҳикматидан ма'лумдир. Броқ тилларида ортиқлик ва камчилик жиҳатидан зўр фарқлар борки, турклар сўз тузишда сартларга устўн келганлар ва ўз сўзларида белгилар ишлатишда ортиқлик кўрсатганларки, биз буни худо хоҳласа, ўз жойида айтурмиз. Яна туркнинг сартга қараганда юмшоқ кўнгуллиликда ортиқлиғиға бундан кўра очиғроқ далил ва равшанроқ гувоҳ бўлиши мумкинмики, бу икки халқнинг йигити ва қариси, балки каттадан-кичиги—бориси орасида аралашиш баббаробардир. Бу бири блан у бири ўртасида ҳарқанча аралашиш, ўзаро сўзлашиш бўлса, у бирининг ҳам бу бири блан ўшанча англашиш ва сўзлашиши бор. Сартлар орасида кобилият, билим аҳллари ва илм, зиҳн ҳамда ўткир кўз эгалари кўпроқдир. Турк халқида тўнғ ва содда диллар сартдан кўра ортиқроқдир.

Аммо туркнинг каттадан кичигиғача, хизматкоридан бегигача сарт тилидан баҳраманддирлар. Шундайки, ўз тирикчиликларига оид аҳволлар устида сўзлаша олурлар, балки ба'зилари адабий равишда сўзлашаолурлар. Ҳаттоки турк шоирлари форси тилида рангдор ше'рлар ва ширин ҳикоялар юзага чиқараолурлар.

Андоққи: қувормоқ ва қуруқшамоқ ва ушармақ ва жийжаймоқ ва ўнгдаймоқ ва чекримақ ва дўмсаймоқ ва умунмоқ ва ўсанмоқ ва итирмақ ва эгармақ ва ўхранмақ ва торикмоқ ва алдамоқ ва арғадамоқ ва ишастмақ ва игланмақ ва айланмоқ ва эрикмақ* ва игранмақ ва овунмоқ ва қистамоқ ва қийнамоқ ва қўзғалмоқ ва соврулмақ ва чайқалмоқ ва девдашимоқ ва қийманмоқ ва қизғанмоқ ва никамақ ва сийланмоқ ва танламақ ва қимирдамоқ ва серпмақ ва сирмамақ ва ганоргамақ ва сиғрикмоқ ва сиғинмоқ ва қилимоқ ва ёлинмоқ ва мунгланмоқ ва индамақ ва тергамақ ва теврамақ ва қинғаймоқ ва шиғалдамақ ва синграмоқ ва яшқамоқ ва исқармоқ ва кўнгранмақ ва сухранмоқ ва сийпамоқ ва қораламоқ ва сурканмақ ва куйманмақ ва интрамоқ ва тушалмақ ва мунғаймоқ ва танчиқамоқ ва танчиқолмоқ ва кўруксамақ ва бушурғанмоқ ва бўҳсамоқ ва киркинмақ ва сукадамақ, бўсмоқ, бурмақ, турмақ, томшимоқ, қаҳамоқ, сипқормоқ, чичаркамақ, журканмақ, ўртанмақ, сизғурмоқ, гурпаклашмақ, чупрутмоқ, жирғамоқ, бичимоқ, қикзанмоқ, сингурмақ, кундалатмақ, қумурмақ, бикирмақ, кўнгурламақ, кинаркамақ, кезармақ, дўптулмақ, чидамоқ, тузмақ, қазғанмоқ, қичиғламоқ, гантирамақ, ядамоқ, қадамоқ, чиқанмоқ, кўндурмақ, сўндурмақ, суқлатмоқ.

Бу⁴ юз лафздурки, ғариб мақосид адосида тайин қилибдурларки, ҳеч қайси учун сорт тилида лафз ясамайдурларки, барчаси муҳтожун илайҳдурки, тақаллум чоғида киши анга муҳтож бўлур. Кўпи андоқдурки асло анинг мазмунин тафҳим қилмоқ бўлмас ва ба'зиники, англатса бўлғай, ҳар лафз тафҳими учун неча лафзни таркиб қилмағунча бўлмас, ул дағи арабий алфоз мадади била. Ва турк алфозида бу нав' лафз кўп топилур. Масалан, бу мазкур бўлғон юз лафздин бир нечага машғуллук қилиб собит қилали, то хасм муқобалада илзом бўлсунки, ўзгаларни мунга қиёс қилсун.

Шуаро акобиридинки, ба'зи «май» та'рифида муболаға қилибдурлар, ва бу му'таддун бих амредурки, май ичмоқ қавоидида сўз кўп суруп, зарофат ниҳоятсиз зоҳир қилурлар. Бири *сипқармоқ* лафзидурки, муболаға мундин ўтмас. Туркча назмда бу матла' бордурким.

Байт:

Соқий, тут бодаким, бир лаҳза ўзумдин борай,

Шарт булким, ҳар неча тутсанг лабо-лаб сипқарай.

Оё! бу сипқарай лафзи мазмуниға етганда, форсий ше'рда не илож қилғайлар. Ва *томшимоқ* ки, ғоят; завқдин бот ичмас ва лаззат топа-топа, оз-оз ичар. Бу ғариб ма'ни адосида туркчада бу матла' борким,

Байт:

Соқий чу ичиб, менга тутар қўш:

Аммо сарт халқининг қуйи табақасидан юқори табақаларигача, саводсизидан билимдонигача ҳеч қайсиси турк тилида сўзлаша олмайди ва сўзлаганининг сўзига ҳам тушунолмайди. Агар юздан, балки мингдан бири бу тилни ўрганиб сўзлашабошласа, эшитган киши билиб қолади — унинг сарт эканини тушуниб олади...

Туркнинг асл яратилишида сартдан кўра юмшоқ кўнгулли эканига бундан ҳам равшанроқ белги йўқки, ҳечким бунинг қаршисида дам ура олмас. Сартларнинг ҳаммаси агар туркча сўзлашда ожизлик қилсалар, ҳақлари ҳам бор Чунки турк сўзларини яратуви жуда кўп вақтда муболағалар қилиб майда ифодалар учун сўзлар ясабдирки, то билуви киши англатмаса, бундай нарсаларга ишониш ҳам мумкин бўлмайди.

Қ. б. — эрикмақ сузи тушиб қолган.

⁴ Бу юзта сўзни ингичка мақсадларни ифодалаш учун белгилабдирларки, буларнинг ҳечбири учун сарт тилида сўз ясамабдирлар. Лекин буларнинг барчасига кишининг эҳтиёжи тушади, сўзлашиш чоғида киши унга муҳтож бўлади. Буларнинг кўпи шундай сўзларки (форсчада), унинг мазмунини асло англатиб бўлмайди. Ба'зисини англатса бўлади, лекин бир сўзни тушунтириш учун бирнеча сўзни тизмағунча бўлманди, Бу ҳам арабча сўзлар ёрдами билан бўлади. Турк тилида бу хил сўзлар кўп топилади. Масалан, юқорида мазкур бўлган юзта сўздан бирнечаси устида шуғулланиб, исбот қилайлик, токи да'вогар қаршилик кўрсатганда уялиб қолсин, шунинг блан бошқаларини ҳам бунга солиштирсин.

Шоирларнинг катталаридан ба'зилари «май» та'рифида муболаға қилибдирлар. Бу нарса одат бўлиб кетганки, май ичмоқ қоидалари тўғрисида кўп сўзлар юргузиб, ниҳоятсиз хуш таб'лик кўрсатадилар.

Томший-томший ани қилай нўш.

Ва бўхсамоқ лафзи адосида турк бу матла'ни дебдурки,

Байт:

Ҳажри андуҳида⁵ бўхсабмен, била олман нетай,

Май иложимдур кўпуб дайри фаноға⁶ азм этай.

Форсийгўй турк беклар ва мирзодалар бўхсамоқни форсий тил била тиласаларки, адо қилғайлар. Ва ше'рнинг бино ва мадори ишққа эврулур ва ошиқликда йиғламоқдин куллийрак ва доимийроқ амр йўқтур ва анда танавву' бор: *йиғламсинмоқ* мазмунидаки, турк мундок дебдурки,

Байт:

Зоҳид ишқин десаки, қилғай фош,

Йиғламсинуру кўзига келмас ёш.

Ва *инграмоқ* ва *синграмоқким*, дард била яшурун оҳиста «йиғламоқдур ва ораларида тафовут оз топилур. Туркчада бу матла' борким,

Байт:

Истасам давр аҳлидин ишқингни пинҳон айламак,

Кечалар гаҳ инграмакдур одатим, гаҳ синграмак.

Форсийда бу мазмунки бўлмағай, шоир не чора қилғай? Ва *сиқтамоқким*, йиғламоқда муболагадур, турк бу нав адо қилибдурки,

Байт:

Ул ойки, кула-кула қироғлатти мени,

Йиғлатти мени демайки, сиқатти мени.

Яна бийик ун билаки, и'тидолсиз ошуб⁷ била йиғлағайлар, ани *ўкурмак* дерлар ва туркчада ул ма'нида оу матла' борким,

Байт:

Ишим тоғ узра ҳар'ён ашк селобини⁸ сурмакдур.

Фироқ ошубидин ҳардам булут янглиғ ўкурмакдур.

Чун *ўкурмак* муқобаласида форсий тилда лафз йўқтур, форсийгўй шоир мунингдек ғариб мазмун адосидин маҳрумдур. Яна йиғламоқнинг ўкурмаки муқобаласида *иничкирмак* дағи бор ва ул инчка ун била йиғламоқдур ва ул турк лафзида бу нав' таркиб била адо топибдурким,

Байт:

Чарх зулмидаки, бўғзумни қириб йиғлармен,

Игирур чарх (урар) инчкириб йиғлармен.

Аммо йиғламоқта *ҳой-ҳой* лафзин (адода) ўзларин туркийгўйларга шарик қилибдурлар ва бу лафз ҳам аслан туркий услубдур, ва фақирнинг бу мактаи⁹ машҳурдурким,

Байт:

⁵ *Ҳажр андуҳи* — айрилиқ қайғиси.

⁶ *Дайри фано* — йўқлик дун'ёси.

⁷ *И'тидолсиз ошуб* — ҳаддан ортик ҳаяжон, тўлғаниш.

⁸ *Ашк селоби* — кўз ёши сели.

⁹ *Мақта'* — ше'рнинг охири (матла'нинг қаршиси)

Навоий ул гул учун ҳой-ҳой йиғлама кўп,
Ки ҳе дегунча не гулбун¹⁰, не ғунча, не гул бор!

Яна турк алфозида *қимсанмоқ* ва *қизганмоқ* икки ғариб лафздурки, анинг адоси бу байтда борки,

Байт:

Узорингни очарға қимсанурмен,
Вале эл кўрмагига қизғанурмен.

Форсийгўй шуаро мундоқ хўб мазмун адосидин махжур¹¹дурлар: Ошиқ аёғига тикан кирмакка алар «хор» лафзи била таарруз¹² қилибдурлар. Аммо *чукурки* му'лимрокдур¹³, бу лафзлари йўктур ва бу туркчада мундоқ адо топибдурким,

Байт:

Чўкурларким, сенинг йўлингда тевралмиш аёғимға,
Чекиб ул кўй гардин сурма тортармен қароғимға.

Яна ишқ тариқида махбуб наззораси муяссар бўлса, ошиқнинг ниёз юзидин *телмурмаги* усру муносиб ишдур, ва бу лафз аларда йўктур, ва мунунгдек лафзлари ҳам йўктур ва бу туркчада мундоқ дейилибдурки,

Байт:

Тўкадур конимни ҳар дам кўзларинг боқиб туруб,
Ким неча юзумга боққайсен йироқдин телмуруб.

Яна турк лафзининг махбуб жонибидин ясанмоғи муқобаласида сорт лафзида *ороста* ва *оройиши* лафзи бор. Аммо *безанмак* муқобаласида демайдурлар ва ул *ясанмоғнинг* муқобаласидур ва ани мундоқ дебдурларким,

Байт:

Эрур бас чу ҳусну малоҳат сенга,
Ясанмоқ, безанмак не ҳожат сенга.

Ва хўбларнинг кўз ва қошлари орасинки, *қабог* дерлар, форсийда бу узв¹⁴нинг оти йўктур. Маснавий¹⁵да бир жамоат хўб та'рифида мундоқ дейилибдурким,

Байт:

Менгизлари гул-гул, мижалари хор,
Қабоглари кенг-кенг, оғизлари тор.

Яна ишқ атворидаким, ашқ ва йиғламоқ муқобаласида *оҳ* ва *иссиғ дам* умда¹⁶дур. Турклар дамни *чоқинга*, оҳни *илдиримга* нисбат бериб дебдурларким,

Байт:

Фироқинг ичра улус ўртамакка, эй моҳим,
Чокин дурур дамиму илдирим дурур оҳим.

Сорт тилида *чоқин* ва *илдирим*дек мутааййин ва му'табар икки нимаға от қўймайдурлар ва

¹⁰ *Гулбун* — гул дарахти.

¹¹ *Махжур* — маҳрум ма'носида.

¹² *Таарруз* қилмоқ — тўқинмоқ.

¹³ *Му'лим* — аламли, оғритучи.

¹⁴ *Узв* — а'зо.

¹⁵ *Маснавий* — иккилик, я'ни бир байтда икки мисра'нинг қофиядош бўлиб келиши.

¹⁶ *Умда* — муҳим.

араб тили била *барқ* ва *соиқа* била адо қилибдурлар.

Ва ҳусн та'рифида улуғроқ холғаким, турклар *менг* от қўюптурлар, алар от қўймайдурлар. Турк бу та'рифни бу нав' адо қилибдурким,

Байт:

Анингким, ол энгинда менг яратти,

Бўйи бирла сочини тенг яратти.

Агар¹⁷ бирин-бирин алфоз ваз'идаким, алар тақсир қилибдурлар, таарруз қилилса, сўз узар. Невчунки, кўп воқи'дур. Яна ше'рда барча таб' аҳли қошида равшан ва мажму' фусаҳо оллида мубархандурки, *тажнис* ва *ийҳом* бағоит куллийтур. Ва бу фархунда иборат ва хужаста алфоз ва ишоратда форсидин кўпроқ тажнис омиз лафз ва ийҳом ангез нукта борки, назмға мужиби зеб ва зийнат ва боиси такаллуф ва сан'атдур. Масалан: от лафзики, бир ма'ниси аламдур, яна бир ма'ниси маркабдур ва яна бир ма'ниси амрдурки, тошни ё ўқни от, деб буюрғайлар. Бу тажнисда мундоқ дейилибдурким. Байт:

Чун парию ҳурдур отинг, бегим,

Сур'ат ичра дев эрур отинг, бегим,

Ҳар хадангиким, улус андин қочар,

Нотавон жоним сари отинг, бегим.

Ва бу икки байтки, тажниси томдур, ҳам турк шуароси хос сасидурки, сортда йўқтур ва муни *туюг* лерлар. Ва мунинг та'рифин «Мизонул-авзон» отлиғ арузга битилибдур, анда қилилибдур.

Яна *ит* лафзи ва анда доғи бу нав' уч ма'ни бор, андоқки

Байт:

Э рақиб, ўзни анга тутсанг ҳам ит,

Бизга раҳм айлаб унинг кўйидин ит.

Гарчи бор дезахча ишқинг шу'ласи,

Бизни ўз илгинг била ул сори ит.

Ва *туш* лафзида ҳам бу нав' уч ма'ни бор. Ва яна *ён* лафзида ва *ёқ* лафзида ҳам бу ҳолдур ва бу нав' лафзики, анда уч ма'ни бўлғай, ҳад ва ҳаср¹⁸дин кўпрак топилур. Ва хили лафз ҳам топилурки, тўрт ма'ниси бўлғай, андоқки, *бор* лафзики, бир ма'ниси мавжудлуғдур ва бир ма'ниси амрдур борувға ва бир ма'ниси юқдур ва бир ма'ниси самардур¹⁹. Ва андоқ лафз ҳам топилурки, беш ма'ниси бўлғай: *согин* лафзидекки, бир ма'ниси ёд қилмоққа амрдур ва бири сутлук қўй отидур ва ишқ масти ва мажнуни ва бемори муқобаласида *согин* деса, ҳар бирига итлоқ қилса бўлур. Яна андоқки, *туз* лафзики неча ма'ни ирода қилса бўлур. Бири *тузки*, ўқ ё найзадек нимани дерлар. Яна — *туз* ҳамвор²⁰ даштни дерлар. Яна *туз*—рост кишини дерлар. Яна *туз*—созни тузмакка амр қилмоғни, яна *туз* — икки киши орасида мувофақат солмоғни (дерлар). Яна *туз* — бир мажлис асбобини ҳам деса бўлур. Ва *кўк* лафзин ҳам неча ма'ни била

¹⁷ Агар улар (форслар) бажаролмаган сўз яшаш тўғрисида бирин-бирин тўхталаберилса, сўз узайиб кетади, чунки бу жуда кўпдир.

Яна, барча шоирлар қошида равшан ва ҳамма сўз усталари олдида аниқ ма'лумдирки, ше'рда «тажнис ва ийҳом» (мисралар охрида жинсдош, шаклдош сўзлар ишлатиб, турли ма'нилар чиқариб, сўз ўйини қилиш) қондаси умумлашгандир. Бу чиройлик ибора ва гўзал белгиларда форсидан кўра (туркчада) кўпроқ тажнисни билдиручи сўз ва ийҳомни англлатучи нукталар борки, бу назм (тизма сўз)ни безантиради ва сан'атли килади.

Масалан: «от» сўзини олайлик, исм (бировнинг исми), минадиган от, тошни ёки ўқни от, деб айтилгандаги буйрук ма'ноларида келади.

¹⁸ *Ҳад ва ҳаср*— чек ва чегара.

¹⁹ *Самар*— мева.

²⁰ *Ҳамвор* — текис.

исти'мол қилурлар. Бири қўк—осмонни дерлар. Яна қўк оҳангдур. Яна қўктеграда қўкламдур. Яна қўк қадоғни ҳам дерлар. Яна қўк сабза ва ўлангни доғи дерлар. Бу нав' алфоз ҳамки, уч ма'ни ва тўрт ма'ни ва ортуғроқким, ирода қилса бўлғай, кўп борки, форсий алфозда андоқ йўқтур.

Ва ма'руф ва мажхул қофияда «вовий», «ёйий» ҳамки, форсий аш'орда воқи' бўлур, икки ҳаракатдин ортуқ бўлмас²¹, "вовий" андоқки *хўд* ва *дуд* на *зўр* ва *нур*, ва "ёйий" андоқки: *пир* ва *шер*. Ва туркий алфозда бу ма'руф, мажхул ҳаракат тўрт нав' топилур ҳам «вовий» ва ҳам «ёйий»си. «Вовий»си андоқки, ўтки шай'и муҳрикдур²² ва ўт мурур²³ ма'ниси била ва ўт муқаммирға бурд жиҳатидин амр²⁴, ва ўтки боридин ириқ²⁵ ҳаракатдур, каллани ўтға тутуп, тукин аритур ма'нидадур. Яна бир мисол: *тўрки*, домдур²⁶ яна *тўрки*, андин дақиқроқ²⁷ дурки, қуш ўлтур йиғочдур, *тўрки*, андин дақиқроқдур: уйнинг тўридур ва *тўрки*, барчадин ириқдур: тўрлуғни ё эшикни тўрмак ўйдур.

Ва *ёйий* мисол уч ҳаракатдин ортуқ топилмас *безки* сорт "кадуд" дер ва *бизки* "мо" ва "наҳну"²⁸ ма'ниси биладур ва *бийзки* "дарафш" дерлар. Яна бир мисол: Терки, термак ма'ниси биладур. *Терки*, андин дақиқдур, улдурки, сортлар ани "арақ" ва "хай" дерлар. Ва *тир* ки, боридин ириқдур, ўқ ма'ниси биладур. Ва бу нав' алфоз кўп, уч ҳаракат била ваз' қилибдурларки, холо шойи'дур. Ва неча ҳуруфқа иборат вус'ати учун, балки қофия суҳулати учун бир-бирига ширкат берибдурлар. Ул жумладин бири, «алиф» била «ҳо» орасида муносабат ва мушоракат берибдурларки, бир лафзни ҳам охири алиф лафз била қофия қилса бўлур²⁹. Андоқки, «аро» лафзин «саро» ва «даро» била қофия қилса бўлур, «сара» ва «дара» била ҳам қофия қилса бўлур. Яна бир мисол: андоқки «ядо» лафзин «садо» била қофия қилса бўлур, «бода» била ҳам қилса бўлур. Ва «вов» била «замма»³⁰ орасида ҳам ул нав' ширкатдур. Андоқки, «эрур» лафзин «хур», «дур»³¹ лафзи би-ла қофия қилса бўлур, «ғурур» ва «зарур» лафзи била ҳам жойиздур. Ва «ё» била «касра»³² орасида доғи бу нав'дур. Андоқки, «оғир» ва «боғир» алфозин «содир» ва «қодир»³³ алфози била қофия қилса бўлур, «та'хир» ва «тағйир» алфози била ҳам бўлурки, форсий алфозда бу суҳулатлар³⁴ йўқтур. Ва бу алфоз вози'лари кўп нимада жуз'иётқа таарруз қилиб, ғариб мазмун ва мафҳумлар учун алфоз ваз' қилибдурлар³⁵. Андоқки, ба'зи масодирда³⁶ ўтти. Яна *ғизо*³⁷ ва ҳар таомки, еса бўлур, *егулук* дерлар, ва сорт элнинг кўпи, балки барчаси емакни ҳам ва ичмакни ҳам «хўрдани»лафзи била адо қилурлар. Ва улук қардош

²¹ *Ма'руф*— (белгили) ва мажхул (белгисиз) қофиядаги «вовий (ў, у) ва «ёйий» (и, е) қофиялар форсий ше'рларда келса ҳам, икки белгидан (ў-у, и-е) ортиқ келмайди.

²² *Шай'и муҳрик* — ёндиручи нарса.

²³ *Мурур* — ўтиш.

²⁴ *Муқаммирға бурд жиҳатидан амр*— қиморбозга ютиш жиҳатидан буйруқ.

²⁵ *Ириқ* — нозик, ингичка.

²⁶ *Дом* — тузоқ.

²⁷ *Дақиқроқ* — нозикроқ, ингичкароқ.

²⁸ «Мо» форсча, «наҳну» арабча кўплик, кишилиқ олмоши (биз).

²⁹ «Ва бу нав'...» — бу хилда кўп сўзларни уч ҳаракат (уч хил унли) блан ясабдирларки, ҳозирда ҳам тарқалгандир. Жумлани кенгайтириш ва қофияни осонлаштириш учун бирнеча ҳарфни бир-бирига шерик қилибдирлар. Шу жумладан «алиф» блан «ҳо» (алиф—о; ҳо—сўз охирида келадиган а демак) орасида шериклик ва муносабат пайдо қилибдирларки, бир сўзнинг охирини алиф (а) блан қофия қилса бўлади.

³⁰ «Вов» — қалин «у» унли товуши (ундош «в» га ҳам айтилади) «замма» эса — ингичка «у» товушининг белгиси.

³¹ Араб ҳарфи блан ёзганда «хур», «дур» сўзида вов (у) йўқ, «заммали» сўздир.

³² «ё» — «и» унли товуши («й»га ҳам айтилади), «касра» эса — ингичка «и» товушининг белгисидир.

³³ «Содир» ва «қодир» сўзларида «ё» (й) қўйилмайди, «касрали»дир.

³⁴ *Суҳулат* — енгиллик.

³⁵ «Ва бу алфоз...» — Бу сўзларни ясовчилар кўп жойларда жуда майда нарсаларга тўхталиб, қизиқ мазмун ва ма'нилар учун сўзлар яратибдилар.

³⁶ *Масодир* — масдарлар.

³⁷ *Ғизо* — егулук.

ва кичик қардошни иккаласин «бродар» дерлар ва турклар улуғни — «оға» ва кичикни «ини» дерлар, ва алар улуғ, кичик қиз қардошни ҳам «хохар» дерлар. Ва булар улуғни — «эгачи» ва кичикни «сингил» дерлар. Ва булар отанинг оға-инисин «опаға» дерлар. Ва онанинг оға-инисин — «тағойи» (дерлар). Ва алар ҳечқайсиға от таъин қилмайдурлар ва араб тили била "эм" ва "хол" дерлар ва *кўкалтошни* туркча тил била дерлар. Ва *атка* ва *энагани* ҳам бу тил била айтурлар. Бир мутаайин нимаким «оқ уйдур», анга «ҳаргоҳ» от кўюптурлар. Аммо анинг ажзосининг³⁸ кўпини турк тили бил айтурлар. Андоқки, *тунгук* ва *узук* ва *тўрлуғ* ва *босруғ* ва *чиг* ва *қанот* ва *кўзнак* ва *увуғ* ва *боғиш* ва *бўсаға* ва *эркина* ва ало ҳозал-қиёс³⁹. Ва ов ва кушки, салотин одоб ва русумида ҳар қайси бошқа мутаайин ишитур, икаласин, «шикор» дерлар. Ва овда умдаки⁴⁰ кийикдур, турк анинг эркакин «хуна» ва тишисин «қилчоқчи» дер. Яна суйқуннинг ҳам эркакин «буғу» ва тишисин «марал» дер. Сорт оху ва гавазндин ўзга нима демас. Ва бир шўру шайнлиғ⁴¹ овки, тўнғуз овидур, анинг ҳам эркагини «қобон», тишисин «мегачин» ва ушоғин «чўрпа» дерлар. Ва сорт барчасин «хук» ва «гуроз» лафзи била айтур.

Ва келдук кушқаки, анда муқаррар ва машҳур *илбосун ўрдакдур*. Ва сорт эл *илбосунни* худ билмас. Тоғи турк ўрдакнинг эркагин «сўна» ва тишисин «бўрчин» дер. Ва сорт мунга ҳам от кўймайдур. Ва нар ва мода иккаласин «мурғоби» дер. Ва ўрдакнинг анвои билур кушчилар қошида, масалан, *жўрка* ва *эрка*, *суқтур* ва *олмабош* ва *чокирқанот* ва *темурқанот* ва *алдалдаға* ва *оланука* ва *боғчол* ва бу йўсунлуқ дерларки, етмиш нав' бўлурким, сорт борисин *мурғоби-ўқ* дер. Ва агар бир-биридан мутамайяз қилса⁴², туркча от била-ўқ айтур. Яна от анвоидаки, *тубучоқ* ва *арғумоқ* ва *яка* ва *ёбу* ва *тоту* йўсунлиқ—борини туркча-ўқ айтурлар. Ва отнинг ёшин дағи кўпракин туркча айтурлар. Бир қулунни «курра» дерлар. Ўзга: *той* ва *ғўнан* ва *дўнан* ва *тулан* ва *чирға* ва *ланга* дегунча фасихроқлари туркча дерлар ва кўпраги муни ҳам билмаслар.

Ва отнинг иярин агарчи «зин» дерлар, аммо кўпрак ажзосин, мисли: *жибилгир* ва *ҳано* ва *тўқум* ва *жорлиғ* ва *уларчоғ* ва *ганжуга* ва *жилбўр* ва *қушқун* ва *қантар* ва *туфак* ва *тўқа* йўсунлуқ кўпин туркча айтурлар ва қамчини агар «тозёна» дерлар, аммо *булдургасин* ва *чубчургасин* туркча айтурлар. Ва *жиба* ва *жавшан* ва *кўҳа* ва *қолгандуруқ* ва *қорбичи* ва *кечим* ва *оҳа* йўсунлуқ уруш асбобин ҳам турк тили била айтурлар.

Ва ма'ҳудий албисадин⁴³ мисли: *дастор* ва *қалпоқ* ва *наврўзий* ва *тўппи* ва *ширдоғ* ва *дакла* ва *ялак* ва *ёглиғ* ва *терлик* ва *қур* йўсунлуғ—нималарни борисин турк тили била айтурлар.

Егулуклардин агарчи кўй мучаларидин ба'зиға от қуюптурлар, аммо *орқани* ва *ошуглуғ* иликни ва ён *сўнгакни* ва *қобурғани* ва *иликни* ва ўрта илик ва *бўғузлағуни* туркча айтурлар. Ва яна ба'зи емаклардин *қаймоғ* ва *қатлама* ва *буламоғ* ва *қурут* ва *улоба* ва *манту* ва *қуймоғ* ва *уркамочни* ҳам туркча айтурлар. Ва *қимизни* ва *сузмани* ва *бохсумни* ва *бўзани* дағи туркча айтурлар. Яна *тутмоч* ва *умоч* ва *қумоч* ва *толгонни* ҳам туркча айтурлар. Ва бу нав' жуз'иётқа машғуллуқ қилса бағоят кўп топилур.

Аммо куллийрак калимотни адо қилали: араб тилининг сарфий истилоҳининг абвобида бир бобдурки, анга — *муфоала боби* от қуюптурларки, лафз бир мазкур бўлур, аммо икки киши фе'лиға муштамилдурки, бир нав' воқи' бўлғай. Андоқки, «муораза» ва «муқобала» ва «мушоара» ва «муколама» ва куллий бобдур ва мунда азим фавоид ҳосил. Ва форсийгўйлар мунча фасоҳат ва балоғат да'воси била бу фойдадин маҳрум. Аммо турк булағоси бу фойдаға таарруз қилибдурлар. Ва масдарға бир «Шин» ҳарфи илҳоқ «илмоқ била ул мақсудни

³⁸ Ажзо — жузлар.

³⁹ Ва ало ҳозал қиёс—ва шунга ўхшашлар.

⁴⁰ Умда — аҳамиятли.

⁴¹ Шўру шайн — тўпалон ва ғавғо.

⁴² Мутамайяз қилса — ажратса.

⁴³ Ма'ҳудий албиса— маълум кийимлар.

топибдур⁴⁴. Андоқки, «чопишмоқ» ва «топишмоқ» ва «қучушмоқ» ва «ўпушмак» ва бу шойи' лафздур. Ва бу лафз⁴⁵ возии азизларга жойи таслим ва таҳсиндурки, бағоят хўб қилибдурлар. Ва бу фасоҳат била сорт, фусаҳосидан тамом сижилибдурлар. Яна арабий сарф истилоҳда икки маф'уллуқ фе'ллар борки, анинг адоси доғи му'табар ва куллийдур. Андин доғи сортлар орий қолибдурлар. Ва атрок анга ҳам хўброқ важҳ била мутобаат қилибдурлар. Арабий андоқки, «*А'тайту Зайдан дирҳаман*», бу таркибда уч лафз мазкур бўлур. Алар лафзга бир ҳарф ортурғон била мунга ўхшаш бир замирни ортурубтурлар, бағоят мухтасар ва муфид тушубтур⁴⁶. Андоқки, *югурт* ва *қилдурт* ва *яшурт* ва *чиқарт*. Яна бир адолари борки, ба'зи алфознинг сўнггида «ч, и» ки, «чи» лафзидур, ортурлар, ё мансабнинг ё ҳунарнинг ё пешанинг⁴⁷ изхори учун; форсийда йўқтур, балки алар ҳам туркча айтурлар.

Мансабда андоқки, *қўрчи*, ва *сувчи* ва *хизоначи* ва *керак-яроғчи* ва *чавгончи* ва *найзачи* ва *шукурчи* ва *юртчи* ва *шилончи* ва *ахтачи* йўсунлуғ кўптур.

Ҳунар ва пешада андоқки, *қушчи* ва *борсчи* ва *қўруқчи* ва *тамғачи* ва *жибачи* ва *йўргачи* ва *ҳалвочи* ва *кемачи* ва *қўйчи*. Андоқки, қуш ҳунарида доғи бу истилоҳ бордур, андоқки, *қозчи* ва *қувчи* ва *турначи* ва *кийикчи* ва *товушқончики*, сорт лафзида йўқтур. Ва алар мазкур бўлғонларнинг кўпин туркча айтурлар.

Яна бир нав' иборат ва адолари борким, бировдин бир ишни гумон элтмак била ул ишни ул кишига нисбат гуна⁴⁸ берурлар, йўқки, таҳқиқ юзидин, балки мазанна⁴⁹ ва гумон ҳайсиятидин⁵⁰, аммо мунда диққат⁵¹ кўптур Андоқки: *борғудек* ва *ёрғудек* ва *келгудек* ва *билгудек* ва *айтқудек* ва *қайтқудек* ва *урғудек* ва *сўрғудек* ва бу форсийда бўлмас.

Ва ба'зи алфознинг охирида бир «чим» ҳарфи васл қилурлар⁵² ва анинг била ул фи'лда су'рат йўсунлуқ ирода қилурлар. Андоқки, *тегач* ва *айтгач* ва *боргоч* ва *ёргоч* ва *топкоч* ва *сотқоч*, яна бир «ре» ҳарфики, ба'зи лафзнинг охирига илҳоқ қилурлар, андин муболаға ва са'й ирода қилурлар, андоқки, *билакўр* ва *қилакўр* ва *кетакўр* ва *етакўр*. Ва яна бир ранг ё бир сифатнинг шумули холиға муболаға учун анинг аввалида аввал ҳарфиға бир «п» ё «мим» изофа қилиб, ул шай'га зойид қилурлар; «п» мисоли: *оп-оқ қап-қаро*, *қип-қизил*, *сап-сариг*, *юп юмалоқ*, *яп-ясси*, *опочуг*, *чуп-чуқур*, бу нав' хили ҳам топилур, «мим» мисоли: *қўм-қўк*, *ям-яшил*, *бўм-бўз*⁵³.

Яна бир «вов» ва «лом» ба'зи лафзга илҳоқ қилиб бир махсус сифатқа та'йин қилурки, салотиннинг хоҳ разм асбоби учун ва хоҳ базм жихоти учун му'табардур⁵⁴. Андоқки, *хировул*,

⁴⁴ Аммо йирикроқ сўзлар тўғрисида айтайлик: араб сарфи атамасининг бобларида бир боб борки, уни «муфоала боби» деб атайдилар. Бунда бир сўз айтилса ҳам, икки кишининг иш-ҳаракатини ўз ичига олади, ўзи бир хилда келади, масалан «муораза» (арз қилишмоқ), «муқобала» (қаршилашмоқ), «мушоара» (ше'р айтишмоқ), «муколама» (сўз айтишмоқ), бу кенг боб бўлиб, бунда кўп фойдалар бор. Форсча ёзучилар шунча усталик ва моҳирлик да'воси блан бу фойдадан маҳрумдирлар. Аммо туркнинг сўз усталари бу фойдага қўл узатиб, масдарга бир «шин» («ш») ҳарфи қўшиш блан ўша мақсадни топганлар.

⁴⁵ «*Ва бу лафз...*» — Бундай сўзларни ясаган улўғларга, шундай яхши иш қилганлари учун, раҳмат айтиш керак. Бу усталик блан сортнинг сўз усталаридан тамом устун чиқибдирлар.

⁴⁶ Яна араб сарфи атамасида икки маф'уллик (икки ишловчили) фе'ллар борки, унинг ишлатилиши ҳам му'табар ва кенгдир. Бундан ҳам сортлар четда қолганлар, турклар эса бунга ҳам жуда яхши равишда иярганлар. Масалан, арабча: «*А'тайту зайдан дирҳаман*» (Зайдга ақчани бердим) таркибида уч сўз бор, улар (турклар) сўзга бир ҳарф ортдирганларидек, араблар, бир замир (ҳарф)ни ортдирганлар, бунинг блан жуда ихчам ва фойдали бўлиб чиққан.

⁴⁷ *Пеша* — ҳунар.

⁴⁸ *Гуна* — ўхшаш, дек.

⁴⁹ *Мазанна* — шубҳа, шак.

⁵⁰ *Ҳайсият* — жиҳат.

⁵¹ *Диққат* — нозиклик.

⁵² «*Чим*» ҳарфи васл қилмоқ — «ч» ҳарфи қўшмоқ.

⁵³ Яна бир ранг ёки бир сифатни аслидан ортдириш учун аввалидаги биринчи ҳарфиға бир «пе» («п») ёки «мим» («м») кўшнб, у нарсада ортиқликни билдирадидилар.

⁵⁴ Яна бир «вов» («в») ва «лом» («л»)ни ба'зи сўзга қўшиб, бир махсус сифатни белгилайдилар, бундай сўзлар подшоҳларнинг уруш асбоблари ёки базм ишларида қўлланади.

қаровул ва чингдовул ва янковул ва сўзивул ва патовул ва китповул ва ясовул ва баковул ва шиговул ва дақавул ким, алар мундин улвий⁵⁵ дурлар.

Яна ба'зи лафзга бир «лом» илқоқ қилурларким, ул шайнинг ул сифатда русухиға⁵⁶ далолат қилур. Андоқки, қаҳол ва ясол ва қабол ва тунқол ва бирқол ва тўсқол ва севарғол.

Бу алфоз ва иборатда бу нав' дақойиқ кўпдурким, бу кунга дегинча ҳеч киши ҳақиқатиға мулоҳаза қилимағон жиҳатдин бу яшурун қолибдур. Ва хунарсиз туркнинг ситам зариф⁵⁷ йигитлари осонлиққа бўла форсий алфоз била назм айтурға машғул бўлубтурлар. Ва филҳақиқат агар киши яхши мулоҳаза ва тааммул⁵⁸ қилса, чун бу лафзда мунча вус'ат⁵⁹ ва майдониди мунча фусҳат⁶⁰ топилур. Керакким⁶¹, мунда ҳар нав' сухангузорлиғ ва фасихғуфторлиғ ва назмсозлиғ ва фасона пардозлиғ осонроқ бўлғай ва воқи' осонроқдур.

Андин сўнграким, турк тилининг жомиияти⁶² мунча далоил била собит бўлди, керак эрдиким, бу халқ орасидин пайдо бўлғон таб' аҳли салоҳият ва таб'ларин ўз тиллари турғоч, ўзга тил била зоҳир қилмаса эрди ва ишга буюрмасалар эрди. Ва агар иккаласи тил била айтур қобилиятлари бўлса, ўз тиллари била кўпрак айтсалар эрди, ва яна бир тил била озроқ айтсалар эрди. Ва агар муболаға қилсалар, иккаласи тил била тенг айтсалар эрди. Бу ихтимолға худ йўл берса бўлмаским, турк улусининг хуштаба'лари мажмуи сорт тили била назм айтқайлар ва билкул турк тили била айтмағайлар, балки кўпи айта олмағайлар ва айтсалар ҳам сорт турк тили била назм айтқондек фасих турклар қошида ўқуй ва ўтқара олмағайлар ва ўкусалар ҳар лафзлариға юз айб топилғай ва ҳар таркиблариға юз э'тироз ворид бўлғай.

Бас бу ҳайсиятлардин андоқ малум бўлурким, бу тилда ғариб алфоз ва адо кўпдур. Муни хуш оянда тартиб ва рабоянда таркиб била боғламоғининг душворлиғи бор. Мубтадий таб'и ул назмни душворлиғ била боғламоқдин кўфт топиб, мутанаффир бўлур ва осонроқ сари майл қилур. Чун неча қатла бу нав' воқи' бўлди, таб'и хўй қилди. Чун табиат му'тод бўлди, ўз му'тодин кўюб ғайри му'тодғаким, мушқилроқ ҳам бўлғай, майл қилмоғи мутааззирдур.

Яна улким, фаҳм жинси ожизларни ҳам мойил, балки муштағил ушбу нав'га кўрар ва иймон ва расм аҳли тариқидин чиқмоғни мунссиб кўрмас, ва бу нав' била қолур. Ва мубтадиға яна одатдурким, таб'идин ул нима бош урса, чун ўз зодаи таб'и ўзига маҳбуб эканга мажбулдур, тиларки, ани бу фан аҳлиға арз қилиб жилва бергай. Чун бу фан аҳли форсийғўйдурлар ва турк алфозидин баҳраманд эмаслар, таб'и ул жонибдин и'роз қилиб, бу фанга машғул эл сари майл кўргузур. Эмдики майл кўргузди, муносабатлар топиб ҳам бу хайлдин бўлур. Андоқки, бу замонда бўлубтур. Бори ҳар тақдир билаки бор, бовужуд турк алфозннинг форсийға мунча мазияти ва нафс амрда мунча диққати ва вус'ати назм тариқиди шойи' эмас эрди ва китмон ниҳон хонасиға тушуб эрди, балки матрук бўлурға ёвушуб эрди⁶³.

⁵⁵ Улвий — юқори.

⁵⁶ Русух — маҳкам туриш.

⁵⁷ Ситам зариф — бечора, хушфе'л.

⁵⁸ Тааммул — фикрлаш, ўйлаш.

⁵⁹ Вус'ат — кенглик.

⁶⁰ Фусҳат — очиқлик.

⁶¹ Керакки, бу тилда ҳар нав' сўз айта олиш, гўзал нарсалар ёзиш, ше'рлар яратиш ва чиройли ҳикоялар ижод қилиш осонроқ бўлади, воқи'да ҳам осонроқдир.

⁶² Жомиият — тўлиқлик.

⁶³ Бас, юқоридаги сабаблардан шундай малум бўладики, бу тилда ажойиб сўзлар ва ифодалар кўпдир. Буни ёқимли тартиб ва ўзига тортучи таркиб блан боғламоқ (тизмоқ)нинг кийинлиги бор. Янги бошловчининг кўнгли у ше'рни кийинлик блан боғламоқдан задаланиб, нафратланади ва энгиллик сари майл қилади. Шундай иш бирнеча марта воқи' бўлғач, табиати унга тортилиб қолади ва одатланган нарчасини қўйиб, мушкул бўлган ва одатланмаган нарсага майл қилмоқ оғир бўлади.

Яна шуниси ҳам борки, фаҳмли кишилар ушбу хилдаги ишга кучсизларнинг ҳам мойил, балки машғуллигини кўргандан кейин замоннинг расм ва одатидан четга чиқмоқни муносиб кўрмас ва шу йўлда қолар. Янги бошловчида яна шундай одат борки, таб'идан бирор нарса бош урса, я'ни ижод қилса, у ижоднинг ўзига севимли бўлиши табиий, уни хунаар эгаларига арз қилиб, чиройлик кўрсатишни истаиди. Хунаар эгалари форсича куйловчи

Бу хоксорға сабо авоилидаким, оғиз ҳуққасидин бирор гавҳар зоҳир бўлабошлар, ул гавҳарлар ҳануз назм силкига кирмайдур эрдиким, замир дар'ёсидин назм силкига тортилғон гавҳарлар таб' ғаввоси сайи била оғиз соҳилига келабошламоқ кўргузуп эрди. Чун мазкур бўлғон қоида бидаким, адо топти—майл форсий сари бўлди. Аммо чун шуур синнига қадам вўюлди, чун ҳақ субҳонаху ва таоло таб'га ғаробат сари майлни зотий ва диққат ва душворписандликка шуру'ни жибиллий қилиб эрди, турк алфозиға доғи мулоҳазани лозим кўрулди — оламе назарға келди, ўн саккиз минг оламдин ортуқ; анда зеб ва зийнат сипеҳри таб'га малум бўлди, тўккуз фалакдин ортуқ; анда фазл ва риф'ат махзани учради, дурлари кавокиб гавҳарларидин рахшандароқ ва гулшани йўлуқти, гуллари сипеҳр ахтаридин дурахшандароқ; харими атрофи эл аёғи етмакдин масун ва ажноси ғаройиби ғайр илги тегмакдин ма'мун. Аммо махзанининг йилони хунхор ва гулшанининг тикани беҳад ва шудгор. Хаёлға келдиким, ҳамоноки, бу йилонлар неши наштаридин таб' аҳли хирадмандлари бу махзандин баҳра топмай утуптурлар. Ва кўнгулға андақ эврулдиким, гўё бу тиканлар сарзаниши зараридин назм хайли гулдастабандлари бу гулшандин базм тузгуча гул иликлай олмай йўл тутуптурлар.

Чун бу тариқда ҳиммат олий эрди ва таб' бебок ва лоуболий, ўтарга кўймади ва тамошосидин тўймади. Ул олам фазосида габ' сипоҳи турктозлиғлар тузди, ва ул сипеҳр ҳавосида хаёл қуши баланд парвозлиғлар кўргузди ва ул ганж жавоҳиридин замир сайрафиси ниҳоятсиз қийматлиғ ла'л ва дурри самин олди. Ва ул гулшан раёҳинидин кўнгул гул чини ҳад ва ғоятсиз нақхатлиғ гул ва ёсман кўйниға солди.

Чун бу мувоҳиб била ғинолар ва бу ғанойим била истиғнолар муяссар бўлди, мунинг натойижи гуллари рўзгор аҳлиға беҳад ва микдор очилабошлади ва бошларига беихтиёр сочи-ла киришти.

Ул жумладин бири - «Ғаройибус-сиғар» девонидурким, кичик ёшда таҳририм гузориш ва таҳриримдин ннкориш топибдурким, маоний ғурабосидин ғариб алфоз либосиға киюрупмен ва халқ кўнглин ул ғарибстон аҳли ўти била кўйдуруп мен⁶⁴.

бўлганларидан ва турк тилидан баҳрасиз эканликларидан, унинг таб'и у томондан қайтиб, бу хунар блан машғул кишилар сари майл қилади.

Шу томонга майл қилгандан кейин, турли йўллар орқали шу гуруҳдан бўлиб қолади. Чунончи, бу замонда шундай бўлгандир. Ҳарқандай бўлса бўлсин, ҳар ҳолда турк тилининг форсига қараганда бу қадар ортиқлиги ва ҳақиқатда мунча нозиклик ва кенглиги ше'р соҳасида ёйилмаган ва бекикликнинг яширин уйига тушиб қолган эди, балки ташландиклик ҳолига яқинлашган эди.

⁶⁴ Бу камина ҳали ёшлик чоғимда, оғиз қутичасидан бироз гавҳар кўринабошлаб, у гавҳар ҳануз назм (ше'р) ипига тизилаолмаган пайтда, кўнгил дар'ёсидан назм ипига тортилган гавҳарлар таб' ғаввоси ҳаракати блан оғиз соҳилига келабошламоқни истаб қолди, лекин юқорида айтилган қоидага мувофиқ форсичага томон бурулди. Аммо тушуниш ёшига қадам кўйилганда, тангри аслда таб'имизда ғаройиб нарсаларға майлни ва нозик ҳам қийин нарсаларни англашга киришишни табиий қилгани учун, турк сўзлари устида ҳам мулоҳаза юргизишни лозим кўрилди. Бу ҳолда шундай бир олам намоён бўлдики, ўн саккиз минг оламдан ортиқроқ. У ерда таб'га зеб ва зинат осмони малум бўлдики, тўккуз фалақдан ортиқроқ. У ерда фазилат ва юқорилик ҳазинаси учрадики, марваридлари юлдузлар гавҳарларидан кўра ялтироғичроқ; бир чаманзор йўлуқдики, гуллари кўк юлдузларидан кўра очилганроқ. Бу ҳазина ва чаманзорнинг атрофи эл оёғи етишдан асралган ва қийматбаҳо нарсалари бошқаларнинг қули тегишидан сақланган эди. Аммо ҳазинасининг илони қонхўр ва чаманзорининг тикони сон-саноксиз эди. Хаёлға келдики, ҳамоно, таб' аҳллари (шоирлар) бу илонларнинг найзасидан кўрқиб, бу ҳазинадан баҳра ололмай ўтган эканлар ва кўнгилға шундай туюлдики, гўё, назм тўдасининг гулдаста боғловчнлари бу тиканлар санчилиши зараридан ҳадиксираб, бу чаманзордан гулни қўлга киритолмай йўл тутган эканлар.

Бу йўлда ҳиммат олий ва таб' ботир ва парвосиз бўлган учун, ўтиб кеталмадик ва тамошосидан тўялмадик. У олам теварагида таб' кўшуни хужумға киришди ва у осмон ҳавосида хаёл қуши юқори учишлар кўрсатди, у ҳазинанинг қийматбаҳо тошларидан кўнгил саррофи ниҳоятсиз қийматли ла'л ва марваридлар олди, кўнгил гул теручиси у чаманзордаги гуллардан сон-саноксиз хушбўй гуллар териб қўйниға солди.

Бу олинган ҳадялар орқали бой.тик ва ғаниматлар блан кўнгил тўқлиғи муяссар бўлгач, бу натижаларнинг гуллари замон аҳлиға бениҳоят ва бемиқдор очилабошлади ва бошларига беихтиёр сочилаберди.

Шу ижодлардан бири: «Ғаройибус-сиғар» («Болалик қизиқликларн») девони — кичик ёшлиқда ёзилган ва таҳририм орқали зийнат топгандирки, бундай ажойиб ма'ноларни қизиқ сўзлар либоси блан кийинтирибман ва халқ кўнглини ундаги ғарибистон аҳли ўти блан куйдурибман.

Яна «Наводируш-шабоб» девонидурки, йигитлик авойилида баёним килкидин намойиш девониға ва оройиш бўст;ониға кирибдурким, ул наводир тамошосидин йигитлик мулкида ғавғо солибмен, ва мулк йигитлари кўнглидин ором ва қарорни олибмен.

Яна «Бадойиул-васат» девонидурким, умр авсатида ҳаёлим хомаси анинг зебиға нақшбандлиғ ва зийнатиға сихрпай-вандлиғ қилибдурким, ул бади'лар воситасидин шайдо кўнгуллар эшигин ишқ тоши била қоқибмен ва ул уйга фитна ва офат ўтин ёқибмен.

Яна «Фавоидул-кибар» девонидурким, ҳаёт авохирида тахайюлум хомаси ани рашки нигорхонаи чин ва ғайрати хул-ди барин қилибдурким, анда улуғларға фоидалар зулолин еткурупмен ва ҳаваслари шу'ласиға насойиҳ зулолидин сув урупмен.

Бу тўрт девон овозасин чун руб'и маскунға еткурупмен, «Хамса» панжасиға панжа урубмен. Аввалким, «Ҳайратул-аброр» боғида таб'им гуллар очибдур, Шайх Низомий руҳи «Махзанул-асрор» идин бошимға дурлар сочибдур.

Яна чун «Фарҳод ва Ширин» шабистониға ҳаёлим юз тутубтур. Мир Хусрав дами «Ширин ва Хусрав» ўтидин чароғимни ёрутубтур.

Яна чун «Лайли ва Мажнун» водисида ишқим пўя уруб, Хожа Ҳимматин «Гавҳарнома»сидин нисоримға гавҳарлар еткуруптур.

Яна чун «Саб'аи Сайёра» расадин замирим боғлабтур, Ашраф «Ҳафт пайкар»ининг етти хурвашин пешкашимға яроғлабтур.

Яна чун «Садди Скандарий» асосин хотирим муҳандиси солибдур, Ҳазрати Махдум «Хираднома»сидин кўси ислоҳ ва имдод чолибдур.

Бу «Хамса» шуғлидин чун фароғат топибмен, тахайюлум гети навардин салотин та'рихи даштиға чопибмен, чун нома саводи зулматидин «Зубдатут-таворих» адосин тузупмен, салотин ўлган отин бу ҳайвон суйи била тиргузупмен.

Чун «Насойимул-муҳаббат» нафаҳоти баёнидин килким файзрасон бўлубтур, авлиё-улло муқаддас руҳи файзидин олам тўлубтур⁶⁵.

Чун «Лисонут-тайр» илҳони била тараннум тузупмен, ҳуш тили ишорати била ҳақиқат асрорин мажоз суратида кўргузупмен.

Чун «Насрул-луолий» хазойини таржимасиға, еттим, «Назмул-жавоҳир» била ма'ни абкорин

⁶⁵ Яна: «Наводируш-шабоб» («Йигитлик нодиралари») девони — бу, йигитлик даврларимда қаламим баёнидан намойиш йиғиниға ва безаниш гулзорига киргандирки, у ажойиботлар тамошоси орқали йигитлик дунёсига ғавғо солибман ва дун'ё йигитлари кўнглидан ором ва қарорни олибман.

Яна: «Бадойиул-васат» («Ўрта ёш бадиалари») девони — буни ҳаёлим қалами умримнинг ўрталарида безашга наққошлик ва пардозлашга сихрбозлик қилгандирки, у бадиалар орқали шайдо кўнгуллар эшигини ишқ тоши блан қоқибман ва у уйга фитна ва тўпалон ўтини ёқибман.

Яна: «Фавоидул-кибар» («Қарилик фойдалари») девони — уни ҳаёлим қалами тириклигим охирларида чин суратхонасининг рашкини келтиручи ва жаннатга тенглашучи қилибдирки, унда улуғларға фоидалар тоза сувини етказибман ва ҳаваслари шу'ласига насихатлар зулолидан сув урибман.

Бу тўрт девон овозасин бутун дун'ёга етқизганимдан сўнг, «Хамса» панжасига панжа урибман. Биринчидан: «Ҳайратул-аброр» («Яхшилар ҳайратланиши» боғида таб'им гуллар очиб, Шайх Низомий «Махзанул-асрор»и («Сирлар хазинаси»)дан бошимға марваридлар сочилибдир,

Яна — «Фарҳод ва Ширин» шабистониға ҳаёлим юз тутганда, Мир Хусрав нафаси «Ширин ва Хусрав» ўти блан чироғимни ёритибдир.

Яна: «Лайли ва Мажнун» водисида ишқим кезиб, Хожа Ҳимматий «Гавҳарнома»сидан кенг йўлимға гавҳарлар етқизгандир.

Яна: кўнглим «Саб'аи сайёра» («Етти учар юлдуз») расадини боғлаб, Ашраф «Ҳафт пайкар»идан етти хур юзлини ҳузуримға тақдим этибдир.

Яна хотирим муҳондиси «Садди Скандарий» асосини солиб, Жомийнинг «Хираднома»си орқали тузатиш ва ёрдам нагорасини чалибдир.

«Хамса» ни ёзиш ишидан бўшаганимдан кейин, ҳаёлимнинг дун'ё кезар отини подшоҳлар тарихи даштнға қараб чопибман, шундай қилиб ёзув қораси зулматидан «Зубдатут-таворих» («Тарихлар хулосаси»)ни чиқазиб, подшоҳларнинг ўлган номини бу тириклик суви блан тиргизибман.

«Насойимул-муҳаббат» («Муҳаббат шаббодалари») ҳидлари баёнидан ҳаламим яхшиликлар келтиргач, авлиёларнинг муқаддас руҳи фойзидан дун'ё тўлибдир.

хуллаларин мурасса' этгим.

Чун «Мизонул-авзон» баҳрларида ғаввос бўлдум, ул ми'ёр била Насири Тусий узрин кўлдум.

Яна доғи расойилға қалам сурупмен ва мукотибға рақам урупменки, форсий сихрсозлар ва паҳлавий афсона пардозлар ҳам анда авроқ ораста ва ажзо пироста қилибдурларким, дом ҳакам адолат юзидин кўз солса ва бурунғи форсий ва сўнгғи туркий латойиф ва дақойикидин баҳра олса, хукм сўрар замонида ва ҳар қайсининг мартабасини та'йин қилур овонида умидим улдур ва хаёлимға андоқ келурким, сўзум мартабаси авждин қуйи инмагай ва бу тартибим кавкабаси а'ло даражадин ўзга ерни беганмагай.

Бу сўзлардин хасм мундоқ билмасун ва муддаий бу нав' гумон қилмасунки, менинг таб'им турк алфозиға мулойим тушган учун та'рифида муболаға изҳор қилурмен, ва форсий иборатқа муносабатим озроқ учун инкор ва нафйиға исрор кўргузурменким, форсий алфоз истийфосин ва ул иборат истиқсосин киши мендин кўпроқ қилмайдур эркин ва салоҳ ва фасодин мендин яхшироқ билмайдур эркинким, умрум гулшанининг тоза баҳорининг таровати чоғи ва ҳаёт равзасининг наврас сабззорининг назоҳати вақтиким, ўн беш ёштин қирқ ёшқачадурки, инсон хайлининг таб'и булбули ҳар гул жамолиға шефта ва руҳи парвонаси ҳар шам' хусниға фирефта бўлур, вақт бу авқотдур. Ва бу авқотда кўп ғариб воқи' ходисдурки, ул воқиа биров хусн ва нозин ё ўз ишқ ва ниёзин шарҳ этарга боис бўлур. Ва бу ҳол ғазал тариқида мунхасирким, ё айтурға мутааммил бўлулғай ё ўқуриға муштағил. Ўқуриға давовиндин бу фақир мутолаасиға кўп машғул бўлмагон девон оз эркин. Батахсис ишқ ва дард аҳлининг раҳбар ва пешрави Амир Хусрав Дсхлавий девониким, ошиқликда дард ва ниёз ва сўз ва гудоз тариқин ул мунташир қилди ва онинг ишқи маш'алидин бу партав олам тийра хокданиға ёйилди.

Яна ҳақиқат аҳлининг сархайл ва сарафрози Хожа Ҳофиз Шерозий нуқот ва асроринки, анфоси руҳул-қудсдин нишон айтур ва руҳулло анфосидин асар еткурур⁶⁶.

Яна бу фақирнинг пири ва устози за тариқат аҳлининг соҳиби иршоди, жами' аҳлуллонинг муқтадо ва шайхул-исломи... Мавлоно Абдурраҳмон Жомийнинг руҳпарвар латойифи ва руҳ густар заройификим, андин ҳар ғазал калваҳйил-мунзал ва ҳар рисола кал-аҳодисин-набийи мурсал олий шон ва рафи макондурким, алардин ҳар лафз қийматда дурри саминдин обдорроқ

⁶⁶ «Лисонут-тайр» («Қуш тили») овози блан қўшиқ айтиб, ҳақиқат сирларини қуш тили ишорати блан мажоз суратида кўрсатибман.

«Насрул-луалий» («Марваридлар сочмаси») хазиначарининг таржимасиға етганимда, «Назмул-жавоҳир» («Жавҳарлар тизмаси») блан йа'ни қизларининг кийимларини безанттирдим.

«Мизонул-авзон» («Вазнлар торозиси») дар'ёларида ғаввос бўлиб, бу йўл блан Насир Тусийдан узр тиладим.

Яна тагин бундан бошқа рисола устида қалам тебратганман ва турли мактублар ёзганман, худди шунингдек форси сўз усталари ва афсоналарга пардоз беручилар ҳам варақлар беаганлар ва тайёрлаганлар, агарда дона ҳакам тўғрилиқ блан кўз солиб, бурунғи форси ва сўнғи туркининг юмшоқлик ва нозикликларидэн баҳра олиб, ҳарбирининг баҳосини ва даражасини аниқлаган вақтида, умидим шундай ва хаёлимға бундай келурки, сўзимнинг мартабаси юқориликдан қуйиға инмас ва бу тизмаларим (ижодларим) юлдузлари энг олий даражадан ўзга ерни қилмас.

Бу сўзлардан хасм (қарши) бундай англамасми ва да'вогар бунда гумон қилмасинки, таб'им турк тилиға мос тушгани учун, уни мақташда муболаға кўрсатмақдман ва форси тилиға муносабатим озроқ бўлгани учун уни инкор қилиш ва йўққа чиқаришға тиришмоқдман. Форси сўзларни ва ибораларни ҳечким менчалнк кўпроқ ўзлаштирмайди ва қўлга олмайди, яхши ва ёмонини ҳечким мендан кўра яхшироқ билмайди.

Умрим боғи тоза баҳорининг қирчиллама чоғи ва ҳаёт боғчаси янги ўсган сабззорининг тобиға келган вақти ўн беш ёшдан қирқ ёшгачадир, бу пайтда кишилар тўдасининг кўнгил булбули ҳар гул жамолиға берилган ва руҳи парвонаси (капалаги) ҳар шам' хусниға алданучан бўлади, вақтнинг яхшиси мана шу вақтлардир. Бу вақтларда кўп қизик воқиалар юзага келади, у воқиа бировнинг хуси ва нозини ёки ишқ ва умидини баён этишға сабаб бўлади. Бу ҳол ғазал (ишқий ше'рлар) йўли блан бўлади, киши ё ўзи ижод қилади, ёки бошқаларникини ўқиш блан машғул бўлади. Шоирларнинг девонларидан мен мутолааси блан шуғулланмаган тўплам жуда оз; хусусан, ишқ ва дард аҳлининг раҳбари ва илғори Амир Хусрав Дехлавийнинг девони ошиқликда дард ва зорланиш, куюнишни у тарқатди ва унинг ишқ машаласидан тушган ёруғлик қоронғи дунёнинг ҳамма ериға ёйилди.

Яна ҳақиқат аҳлининг сархили ва қадрлиси Хожа Ҳофиз Шерозийнинг тоза руҳдан нишон беручи нафасидан чиққан ингичка ва нозик сирларини ўқудим.

ва ҳирқатда ла'ли оташиндин барқ кирдорроқ. Ва иккаласи мазкур бўлгон азиз каломи му'жиз низомидин анда чошни ва насиб ва ўз ишқ ва камолоти ва ниҳояти ҳолоти мунга изофаки, ҳозо шай'ун ажиб! Барчасиға кўп қатла утупмен, балки кўпин ёд тутупмен, ва қасойид ва ғазалиётларининг ғариб ва латофатин билибмен, балки ғариброқ ва латифроқлариға татаббу'дағи қилибмен. Қасойиддин Амир Хусравнинг «Дар'ёи аброр»иким, машҳур мундоқдурки, дер эмиш бўлғайки, «юз минг байтдин ортуғ девонларим ғазалиёти ва қасойид ва маснавийларим абёти агар олам саҳифасидин ююлса ва даврон сафихасидин маҳв бўлса, ва бу қасида қолсаки, анда ма'ни истийфоси вофийдур, бу фан аҳлиға ме-нинг фазойилим далилиға кофийдур». Матлаи машҳурдурким,

Назм:

Кўси шаҳ холию бонги ғулғуллааш дарди сараст
Ҳар ки қони' шуд бахушқу тар, шаҳи баҳру бараст.

Бу ше'рға Ҳазрати Маҳдумий Нуран жавоб айтубдурлар, ва отин «Лужжатул-асрор» битибдурлар. Ва матлаи будурким,

Байт:

Кунгури айвони шаҳ каз кохи кайвон бартараст,
Рахнҳо дон каш бадевори ҳисори дин дараст
ки, агар ул дар'ёи абрордур, бу абри баҳордурки, мартабада андин баландроқ ва баҳрада андин фойдамандроқдурки, анинг устига соя солурға ёйила олур ва бошиға дур афшонлиғ доғи қилаолур. Фақир иккаласи бузургвори рафи' миқдорға ниёзмандлиғ ва гадолиғ юзидин татаббу' қилибмен ва отин «Тухфатул-афкор» деб мен. Ва матлаи будурким,

Байт:

Оташин ла'ле ки, тожи хусравонро зевараст
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сараст⁶⁷.

⁶⁷ Яна бу фақирнинг пири ва устози, тариқат аҳлининг тўғри йўл кўрсатучиси, худога якинларнинг йўл бошловчиси ва шайхул-исломи Абдурахмон Жомийнинг руҳпарвар латифаларини ва жон боғишловчи асарларини ўқиганман, у кишининг ҳарбир ғазали худодан инган ваҳйдек ва ҳарбир рисоласи пайғамбарнинг ҳадисидек юқори даражали ва юксак ўринлидир. Ҳар сўзи қийматда асл марвариддан юксакроқ ва тобланишда ўтли ла'лдан кўра ёнучанроқдир, бунда юқорида мазкур бўлган икки азизнинг му'жизали сўздан та'м ва баҳра бор, бунга ўзининг ишқ етуклиги ҳамда етишган кайфияти қўшиладики, бу жуда кизиқ нарса! Мана шуларнинг барчасини кўп қатла ўқиб ўтганман, балки кўпини ёдлаганман. қасида ва ғазалларининг ингичка нуқталарини ва нозикликларини билганман. Балки қизикроқ ва нозикроқлариға пайравлик қилганман.

Қасидалардан Амир Хусравнинг «Дар'ёи аброр»ини текширганман. Бу қасида тўғрисида шундай сўз машҳурдир, Амир Хусрав: «Кўз минг байтдан ортиқ бўлган девонларимнинг ғазаллари, қасида ва маснавийларимнинг байтлари дун'ё юзидан ювулиб кетса ва замон бетидан ўчиб йўқ бўлса, лекин бу қасидам қолса (бунинг ўзи ҳамма мазмунни ўз ичига олганлигидан) шунинг ўзи менинг фазилаларимга далил бўлаолади», дея экан.

У қасиданинг бошланмаси машҳурдир:

«Подшоҳ ноғорасининг ичи бўшу, шовқун-суронн бош оғриғидир.

Хўл-куруққа қаноат қилган киши дар'ё ва қуруқликнинг подшоҳидир»

Бу ше'рға қарши ҳазрати Маҳдумий (Жомий) дарҳол жавоб айтибдирлар ва, отини «Дужжатул-асрор» («Сирлар теранлиги») деб ёзибдирлар. Бошланмаси бундай:

«Подшоҳ сарой айвонининг жимжимаси энг юқоридаги юлдузнинг пештоқидан юксак бўлганда ҳам, билгилки, ундан дин қал'асининг деворига раҳна пайдо бўлади».

Агар у (Хусрав ше'ри) яхшилар дар'ёси бўлса, бу баҳор булутидирки, мартабада ундан баландроқ ва баҳрада ундан фойда беручанроқ бўлиб, соя солиш учун унинг устига ёйилаолади ва бошиға марваридлар ҳам сочаолади. Фақир юқори мартабалик улуғларнинг ҳар икковларига муҳтожлик ва гадолик юзидан пайравлик қилибман ва отини «Тухфатул-афкор» («фикрлар совғаси») дебман, бошланмаси шундай,

«Подшоҳлар тожини зинатловчи ёлқинли ла'л тоши

Уларнинг бошида хом хаёлларни пиширучи ўтдир».

Ва кўп ма'ни ангез иборот ва та'мия амеz ишорот изофа қилибменки, бу фан аҳлининг мохирлари мусаллам тутуптурлар. Ва ҳар «ишига бу бобда тараддуд бўлса Ҳазрати Махдумий Нураннинг «Баҳористон» отлиғ китобинким, ани «Баҳористони ҳаёт ва нигористони нажот» деса бўлур, бу матла'ни битибдурлар ва иетишход юзидин та'рифин айтибдурларки, бу маншури давлат сипеҳр тақиға осилса ери бор ва бу туғройи саодатни Муштарий бўйниға овиза қилса мужиби мубоҳот ва ифтиҳордур. Ул китобни олдик ва бу маҳаллини топиб назар солдик ва билдикки, улча мен та'рифида таҳрир қилибмен, тақсир қилибмен.

Яна Мир Хусравнинг «Мир'отус-сафо» отлиғ қасидасиғаким, халлоқул-маоний Хоқоний Шервоний татаббуи қилибдур ва матлаи будурким,

Байт:

Дилам тифласту пири ишқ устози забон лонаш,
Саводулважҳ сабақу, масканат кунжи дабистонаш.

Ва Ҳазрати Махдумий Нуран анинг жавобида «Жилоур-руҳ» отлиғ қасидани дебдурлар ва матлаи будурким,

Байт:

Муаллим кист, ишқу кунжи хомўши дабистонаш,
Сабақ нодонию доно дилам тифли сабақхонаш.

Ва фақир ҳам «Насимул-хулд» қасидасин икаласи бузургворға татаббу' қилибмен ва матлаи будурким,

Байт:

Муаллим ишқу пири ақл дон тифли сабақхонаш.
Пайи та'диби тифл инак фалак шуд чархи гардонаш.

Бу қасидаға доғи кўп маоний гавҳари дарж ва умр нақди харж бўлубдур⁶⁸.

Яна «Рухул-қудс» қасидасин баланд овоза қилибменки қудсийлар руҳин андин тоза қилибмен ва матлаи бу дурурким,

Байт:

Зихи бахомаи қудрат мусаввар аш'ё,
Ҳазор накши ажаб ҳар замон азў пайдо.

⁶⁸ Бунда кўп ма'ни беручи ибора, муаммога ўхшаш (бекитиқчи) ишоралар қўшганманки, бу фан аҳлининг мохирлари қойил қолибдирлар. Ҳар кишининг бу хусусда шубҳаси бўлса, ҳазрати Махдумнинг (Жомийнинг) «Баҳористон» номли китобини кўрсин, у китобни «ҳаёт баҳористони ва нажот наққошхонаси» деса бўлади, ана ўша китобда бу бошлангани битибдирлар ва уни далил юзасидан келтириб мақтабдирларки, бу давлат ёрлиғини осмоннинг пештоқиға осилса арзийди ва бу саодат тамғасини Муштари юлдузи бўйниға илиб қўйилса фахрланиш ва шодликка сабаб бўлади. У китобни олдик, бу жойини топиб кўздан кечирдик ва билдикки, мен бошда та'рифлаб ёзганману, лекин та'рифимда камчилик қилибман.

Яна Мир Хусравнинг «Мир'отус-сафо» (Тозалик ойнаси) номли қасидасига халлоқул-маоний (ма'нилар яратучи) Хоқоний Шервоний пайравлик қилгандир. Бошланмаси бундай:

«Кўнглим ёш боладир, ишқнинг пири тил ўргатучи муаллимдир, юз қоралик ундаги дарс бўлиб, мискинлик мактабнинг бурчагидир».

Ҳазрати Махдумий унинг жавобида «Жилоур-руҳ» («Рух равшанлнги») номли қасидани айтибдирлар ва бошланмаси бундай:

«Муаллим ким? — Ишқдир, хомушлик (жимлик) бурчаги унинг мактабидир, ундаги дарс—нодонлик бўлиб, дон дилим мактабнинг сабақ ўрганучи боласидир»,

Фақир ҳам «Насимул-хулд» («Жаннат шамоли») қасидаси блан ҳар икки улуғларга пайравлик қилибмен, бошланмаси будир:

«Муаллим ишқдир, ақлнинг пири сабоқ ўқучи боладир,
болага одоб бериш учун фалак айланучи чарх бўлди».

Бу қасидаға ҳам кўп ма'нилар гавҳари киритилган ва умр маблағи сарф қилингандир.

Яна «Айнул-ҳаёт» қасидаси зулолин еткурупменки, ғафлат аҳлининг ўлук баданларига жон киюрупмен ва матлаи будурким,

Назм:

Ҳожибони шаб чу шодирвони савдо афгананд,
Жилва дар хайли бутони моҳ сиймо афгананд.

Яна «Минҳожун-нажот» қасидасида ҳидоят тариқин тузупмен ва залолат аҳлига нажот шахроҳин кўркузупмен ва матлаи будурким,

Байт:

Зиҳи аз шам'и рўят чашми мардум гашта нуроний,
Жаҳонро мардуми чашм омади аз айни инсоний.

Яна «Қувватул-қулуб» қасидасинки, килким сабт этибдур, ҳақиқат йўлида за'флиғ кўнгулларга ул кутдин қувват этибдур ва матлаи будурким,

Байт:

Жаҳонки, марҳалаи танги шохроҳи фаност,
Дарў масоз икоматки, роҳи шоҳу гадост.

Бу олти қасида ҳамд ва на'т ва сано ва мав'изатдур ва аҳли тасаввуф ва ҳақиқат тили била ма'рифат.

Яна зоҳир шуароси тариқида ҳам тўрт қасидаки, «Фусули арбаа»га мавсумдур ва андин тўрт фасл: харорат ва бурудат ва рутубат ва ябусати кайфияти ма'лум, хомам рақам қилибдурки, тўрт фасл хосияти асаридек руб'и маскунға ёйилибдур⁶⁹.

Яна суҳанпардоз устози олий шон Хожа Калимиддин Салмонки, қасида майдонининг чобук суворидур ва ўз замонининг беназир суҳангузори, машҳурдурки, чун масну' қасидаси тартибиға қалам сурубтур, ўн секкизда итмом еткурубдур. Воқиян иши қилибдурки, назм аҳли анинг тааммуқида ҳайрон ва тааммулида саргардондурлар. Тарси' сан'атиким, матла'дин ўзга байтда бўла олмас, ул қасиданинг агарчи мустахраж матлаи ростдур, аммо асли матла'да аввалғи мисра'нинг бир лафзида таҳаллуф қилибдур ва матлаи будурким,

Байт:

⁶⁹ Яна «Рухул-қудс» («Тоza руҳ») қасидасининг овозасини кўтарибман, бунинг блан қудсийлар (пок кишилар) руҳини тоза қилибман, бошланмаси будир:

«Қандай яхшики, қудрат қалами блан нарсалар тасвирланди, у қаламдан ҳар замон минг хил қизиқ нақшлар пайдо бўлади».

Яна, «Айнул-ҳаёт» («Ҳаёт чашмаси») қасидаси тиниқ сувини етказиб, ғафлат аҳлининг ўлук баданларига жон киргизибман, бошланмаса будир,

«Кеча посбонлари қора чодирларини тўшаганларида, ой юзли гўзалларга жилва ташлайдилар».

Яна, «Минҳажун-нажот» («Қутулиш йўли») қасидасида тўғрилиқ йўлини тутиб, адашганларга қутулишнинг катта йўлини кўрсатибман, бошланмаси будир:

«Кишиларнинг кўзи нурланди юзинг равшанлигидан,

Жаҳон кўз қорачиғи бўлдинг, айни инсонликдан».

Яна, «Қувватул-қулуб» («Юраклар қуввати») қасидасини каламим битиб, ҳақиқат йўлида кучсизлик килган кўнгилларга ўша қуватдан озик этибдир, бошланмаси бундай:

«Жаҳон — фано катта йўлининг тор манзилидир,

У ерда турма, чунки шоҳ ва гадонинг ўтар йўлидир».

Бу олти қасида: ҳамд, на'т, сано, ва'з ҳам тасаввуф ва ҳақиқат аҳли тили блан айтилган ма'рифатдан иборатдир.

Яна, оддий (тасаввуфчилардан ташқарига) шоирлар йўли блан иссиқ, совуқ, намгарлик ва қурғоқлик аҳволлари билинадиган тўрт фаслли «Фусули арбаа» («Тўрт фасл») номли қасидани каламим ёзган ва тўрт фасл хосиятининг та'сирига ўхшаш бутун дун'ёга ёйилгандир.

Сафойи сафвати рўят бирехт оби баҳор
Ҳавойи жаннати кўят ба бехт мушки татор.

Бу матла'га татаббу' қилгон кўп суханварлар ва назм густарлар чун муқобалада дебдурлар,
лат ебдурлар. Бу фақирнинг матлаи будурким,
Байт:

Чунон вазид ба бўстон насими фасли баҳор,
Казон расид ба ёрон шамими васли нигор.

Басорат аҳли мулоҳаза қилсалар билурларки, бу матла'-тарси'га воқи' булур, айбдин муарро
ва мурасса'га келур, э'тироздин мубарродур. Бу нав' ше'рнинг та'кид ва муболағаси учун яна бир
рубойи ҳам дебменки, то Халил бинни Аҳмад рубойи қоидасин ваз' қилибдур, тарси' сан'атида
рубойи айтилгон эшитилмайдур, балки йўқтур ва ул будурким,

Байт:

Э рўйи ту кавкаби жаҳон оройи,
Ве бўйи ту ашхаби равон осойи.
Бе мўйи ту, ёраб чунон фарсойи
Гисўйи ту чун шаби фиғон афзойи.

Яна форсий ғазалиёт девони Хожа Ҳофиз тавридаким, жами' сухан адолар ва назм пиролар
назарида мустаҳсан ва' матбу'дур, тартиб берибменким, олти мингдин абёти адади кўпракдурки,
кўпрак ул ҳазрат ше'рига татаббу' воқи' бўлубтур. Ва ба'зи Ҳазрати Шайх Муслиҳиддин Са'дий
(қуддиса сирруху)ғаким, ғазал таври мухтариидур. Ва ба'зи Мир Хусравғаким, ишқ
оташқадасининг шу'ла ангезидур ва дард ғарибхонасининг ашқрези. Ва ба'зи Ҳазрати Маҳдум
Нуранғаким, камол авжининг меҳри ломиидур ва мазкур бўлгон азизлар ҳолотининг жомники,
бу девон халойиқ орасида шойи'дур ва рўзгор аҳлининг таб'лари ул сари рожи' ва анда куп
турлук дилкаш адолар ва дилпазир ма'нолар воқи'дирки, тафсили бу фақирдин муносиб эмас. Ва
анда ҳар нав' назм аснофидин, мисли: муқаттаот ва рубойиёт ва маснавий ва та'рих ва луғаз ва ул
жумладин беш юзга яқин муаммоким, кўпи Ҳазрати Маҳдумий Нуран муборак назариға
етибдур ва ул ҳазратнинг ислоҳ ва таҳсини шарафин касб этибдурким, хомамдин рўзгор
сафҳасиға ёзилибдур ва қаламим лайл ва наҳор аврэқида нақш қилибдур⁷⁰.

⁷⁰ Яна сўз пардозчиси улуғ устоз Хожа Калимиддин Салмон қасида майдонининг чавандози ва ўз замонининг
мислсиз сўз устасидир, машҳурдирки, сан'атли қасидасини тузишда қалам суриб, ўн саккиз ёшида тамомлабдир.
Ҳақиқатан шундай иш қилибдирки, назм аҳли унинг тагига етишда ҳайрон ва унинг устида фикр юрутишда
саргардондирлар. Тарси' (ше'рда бир мисрадаги ҳамма сўзларни иккинчи мисрадаги сўзлао блан оҳнадош,
қофиядош қилиб келтириш) сан'ати бошланмадан кейинги байтларда бўлаолмайди, у қасиданинг вазнга
солиниши тўғри бўлса-да, аммо асл бошланмада аввалги йўлнинг бир сўзида келишмаганлик бордир. Бошланма
шундай:

«Юзинг софлиги баҳорнинг юзи сувини тўқди,
жаннатдек жойингнинг ҳавоси хушбўй ҳид тарқатди».

Бу бошланмага тақлид қилган кўп сўзчанлар ва назмчилар унга қарши айтган бўлсалар ҳам, лекин лат
егандирлар. Бу фақирнинг бошланмаси шудир:

«Боғчага баҳор фаслининг майин шамоли шундай эсдики, Ундан оғайниларга севиклининг ёқимли иси етишди».

Ўткур кўз эгалари мулоҳаза қилсалар биладиларки, бу бошланма тарси' йўли блан айтилган бўлиб, айбдан
холи ва тарси' сан'атиға тўғри келади, ҳамда бунинг устида ҳечким қаршилиқ кўрсатмайди. Бу хилдаги ше'рнинг
та'кид ва муболағаси учун яна бир рубойи ҳам айтганман. Рубойи қоидасини яратган Халил бинни Аҳмаддан
тортиб, тарси' сан'ати блан рубойи айтилгани эшитилмаган, балки йўқдир. У рубойи шудир: «Эй, сенинг юзинг
жаҳонга зийнат беручи юлдуздир, Эй, сенинг ҳидинг хушбўйликда жоннинг роҳатидир, Сенинг сочингсиз кишиға
афтодалиқ кетади, Қора кокилинг худди фиғонли кечаға ўхшайди». Яна сўз усталари ва назмчилар томонидан
яши ва ма'қул деб топган Хожа Ҳофизнинг йўли блан форсича ғазаллар девони тузганманки, бандлари олти
мингтадан кўпроқдир, бу ғазалларнинг кўпроғида у ҳазратнинг ше'риға тақлид воқи' бўлгандир. Ба'зисида ғазал
йўлининг яратучиси Шайх Муслиҳиддин Са'дийға ва ба'зисида ишқ ўтхонасининг шу'ла сочучиси ва дард
ғарибхонасининг ёш тўкучиси Мир Хусравға ва ба'зисида етуклик юксаклигининг нурли қуёши ҳазрати Маҳдумға

Булардин доғи бошқа, йигитлигим замони ва шабоб айёми овонида кўпрак ше'рда сихрсоз ва назмда фусун пардоз шуаронинг ширин аш'ори ва рангин абётидин эллик мингдин ортуқ ёд тутупмен ва алар завқ ва хушҳоллиғидин ўзумни овутипмен ва салоҳ ва фасодларига фикр айтибмен, ва махфий дақойиқиға таамул ва тафаккурлар била етибмен, ва форсий алфёз айб ва хунари мулоҳазаси идрокида табим ўзин солмайду, балки ул водий қат'ида килким равандаси тез гомлиғ била қадам урмағон ер қолмайду. Ва ўтгуз йилдин ортуқ ва қирқ йилға яқиндурким, Хуросон мулкиким, фазлу камол аҳлиға олам мамэликининг мисри муаззами ва саводи а'замидур, бу мулкнинг жами' назм аҳли шуаройи ширин каломи ва фусаҳойи вожибул-ихтироми ҳар не ҳар ма'ни билаким, авроқ юзига оройиш ва ҳар алфоз билаким, ажзо изориға намоиш берибдурлар, бу фақир суҳбатига еткурубдурлар ва бу заиф оллинда ўткарибдурлар ва ҳақ ва ислоҳ илтимосин қилибдурлар, ва хотирға қилғон нуктаки, айтилибдур, инсоф юзидин мусаллам тутуптурлар ва агар ба'зи ибод қилибдурлар далоил била аларға хотир нишон қилилибдур, андин сўнгра қабул қилиб, ўзларин шоқир ва мамнун билибдурлар. Ва басо маоний аҳли хурдадонлар ва дақойиқ хайли дақиқ баёнларки, Анварий ва Салмон ше'рида ҳар бири бирининг жонибин тутуб баҳслар қилиб, сўзлари бир-биридан ўтмагандин сўнгра бу фақир олиға муҳокама учун келтуруптурлар ва ҳар не ҳукм топиб дурурлар мусаллам тутуб, муноқашалари бартараф бўлуптур. Ва ғазалда Мир Шоҳий ва Мавлоно Котибий ва алар ғайри тарафидин доғи бу йўсунлуқ ва маснавийда ҳазрат Шайх Низомий ва Мир Хусрав Деҳлавий жонибидин доғи бу дастурлуғ кўп ноки' бўлуптур⁷¹.

Барчадин куллийрок санад буқим, ҳазрати иршод паноҳи... Нуранки,... форсий сўзда жами' алар сўзидин юқорирок сўз йўқтур, кўпрак кутуб ва расоил ва ғазалиёт ва касойиддаки, маоний гавҳарларин назм силкига кийдурур эрдилар ва замир ниҳонхонасидин анжуман тамошогоҳиға жилва берур эрдилар, анинг мусваддасин бурунрок бу фақирға илтифот ва э'тикод юзидин берур эрдиларким: «Бу авроқни ол ва боштин оёғига назар сол, хотирингға ҳар не айткудек сўз келса айт», деб ва ҳар неишорат бўлғониким, мазкур бўлди, зоҳир қилсам мақбул тушар эрди. Бу да'воға далил буқим, ўндин ортуқ кутуб ва расоилда ул ҳазрат бу фақирнинг отин мазкур қилибдурлар. Ва кўпи таб' ва идрок ва мунга муносиб нималарға нисбат бериб, мастур қилибдурлар. Бу қабул назари асаридин бир қарндин ортуқ султонус-салотин сипеҳр ойин суҳбатларида ва фирдавс таз'ийин хидматларидаким, аҳли каломдин ва мақолдин фазл ва камол

пайравлик воқи' бўлгандир. Юқорида айтилган азизларнинг аҳволлари тўпланган бу девон халойиқ ўртасида ёйилган ва замон аҳлининг таб'лари у асарға қаратилгандир. Унда кўп турли дилкаш ифодалар ва кўнгилга ёқучи ма'нолар бордирки, тафсили бу фақирдан муносиб эмас. У девонда ҳархил назм турларидан, муқаттаот, рубоийёт, маснавий, тарих, луғоз ва шу жумладан беш юзга яқин муаммо тилимдан тирикчилик саҳифасига ёзилган ва қаламим кеча-кундуз варақларига нақш қилгандир, буларнинг кўпи Ҳазрати Маҳдум (Жомий) назарига етишиб, у ҳазратнинг тузатиш ва мақташлари шарафига эришгандир.

⁷¹ Булардан бошқа, йигитлигим замони ва ёшлигим кунлари даврларида кўпрак ше'рда ўйин кўрсатучи ва назмда афсунбозлик қилучи шоирларнинг ширин ше'рларидан ва рангдор байтларидан эллик мингдан ортиқроғини ёдлаганман. Уларнинг завқ ва қувончидан ўзимни овутибман.

У ше'рларнинг яхши ва ёмон томонлари устида фикр юрутибман. Махфий нозикликларига ўйлаш ва фикрлаш орқали етишибман. Форси сўзларнинг айб ва хунарини ўйлаб, тушунишда таб'им ўзини қайтармайди, балки у водини кезишда қаламим чопари йўрғалик блан қадам еткизмаган ери қолмагандир. Ўттиз йилдан ортиқ ва қирқ йилға яқиндирки, билим ва ҳунар аҳли олдида дун'ё мамлакатларининг буюк шаҳри ва улў ўлкаси бўлиб танилган Хуросон мамлакатининг барча назм аҳли, ширин сўзли шоирлари, ҳурматга лойиқ адиблари, ҳар мазмунда варақалар юзида берган знийнатлари ва ҳар турли сўзлар блан жуз'лар юзасида қилган безакларини бу фақир суҳбатига етказган ва бу кучсиз ҳузуридан ўтказган, яхши-ёмонини ажратиш ва тузатишни илтимос қилган, хотирға келган нуқталарни айтилганда, инсоф юзасидан қабул қилгандирлар. Агар ба'зилари тортинган бўлсалар, далиллар блан эсларига туширилган. Шундан сўнгра қабул қилиб, ўзларини рози ва хурсанд билгандирлар.

Зарраларни кўручи кўпгина ма'ни аҳллари ва ингичка нуқталар устида сўз юрутучи нозикфаҳм гуруҳлар Анварий ва Салмон ше'ри устида икки томон бўлишиб баҳслашганда, бир-бирларига сўз ўтказолмагандан кейин, бу фақир олдиға муҳокама учун келтириб турар ва ҳарқандай бир ҳукм топганларида таслим бўлиб, жанжаллари бирёқлиқ бўлгандир. Ҳазалда Мир Шоҳий ва Мавлоно Котибий ва бошқалар тўғрисида бу йўсинда, маснавийда ҳазрати Шайх Низомий ва Мир Хусрав Деҳлавий тўғрисида ҳам бу мазмунда кўп воқи' бўлгандир.

зумрасининг мажмаидур ва илм ва фазлнинг манбаидур, бу фақирнинг сўзига мартаба рафи' ва мақола васи' эрди, ва ўзига сўз жиҳатидин азим э'тибор ва оўзига ўз жиҳатидин бийик поя ва миқдор.

Ва султонус-салотинки, мазҳари лутфи илоҳий ва мазҳари анвори ҳақойиқи номутаноҳийдур ва фархунда замири: улум гавҳарининг дар'еси ва хужаста хотири хоксор бандалар зотининг кимиёсидур, бу тойифанинг кўпрак истилоҳ ва қавоидидин олий мажлисда сўз ўтса мухотаб бу фақир, фасоҳат ва балоғат аҳли натоийжи таб'идин ҳар не мазкур бўлса мушорун илайх бу ҳақирни қилур эрдилар. Ва ул миқдор бу туффроғнинг рутбасин фалакка еткуруп ва онча бу зарранинг поёсин қуёшдин ошуруп эрдиларким, ўзларининг хуршед файз таб'ларидин зухур қилгон рисолаки, ўз гавҳаррез қаламларидин нигориш топибдур ва ўз камоҳии ҳолатлари кайфиятида гузориш сурати тутупдур, бу бойри бандаларини назм тариқининг барча нав'ида та'рифлар битиб, «соҳибқирон»лик лақаби била сарафроз қилибдурлар ва бемисл ва анбозлиғ васфи била мумтоз этибдурлар ва муқаррардурки, ҳумоюн таб'лари замон мушкilotининг ми'ёридур, фархунда зихнлари олам дақойиқининг ҳаллоли ва соҳиб асрори.

Бандаи-хоксор агарчи туффроғдин ўксук эрдим, аммо ул қуёш тарбияти била ранго-ранг гуллар очтим ва бу афгандаи беи'тибор агарчи заррадин камроқ эрдим, ул саҳоб тақвияти била гуногун дурлар сочтим ва дилсўз аб'ётим муножот аҳлиға ошуб ва ғавғо солди ва базм афрўз ғазалиётим хароботийларға оҳ ва вовайло солди.

Ҳосили калом андин сўнграким, мунча қавий далоил ва азим шавоҳид била бу фақирнинг вуқуфи, балки маҳорати бу фаннинг форсий ва туркий назмида собит ва равшан бўлди, агар бирни яна бирга таржих қилсам керакки, бу тойифадин ҳеч кишига мусаллам тутуп сидқ демакдин ўзга мақол ва мажол бўлмағай. Батахсиски, мунча бурҳони қоти' била ҳам қат' топқай ва истишҳодга бу мусвадданинг ҳам лафзи йўқки, ҳар ҳарфи фар'ёд урғайлар ва ғавғо кўтарғайлар⁷².

⁷² Барчасидан муҳимроқ ҳужжат шуки, тўғри йўл кўрсатучи ҳазрат Жомий, форси сўзда у кишининг сўзидан кўра юқорироқ сўз йўқдир, кўпроқ китоб, рисола, ғазаллар ва қасидаларда ма'ни гавҳарларига назм ипига таққан ва кўнгил махфий уйдан халойиқ тамошогоҳига жилвалантирганларида, ўшаларнинг қораламасини илгарироқ бу фақирға илтифот ва ишонч юзасидан берар ва:

«Бу варақларни ол, бошдан-оёқ қараб чиқ ва хотирингга ҳарқандай айтадиган сўз келса айт», дер эдилар. Юқорида айтилгандек, мулоҳазаларимни айтсам, мақбул тушар эди. Бу да'вога далил шуки, ўндан ортиқ китоб ва рисолаларида ул ҳазрат бу фақирнинг отини мазкур қилибдирлар ва кўпида фаҳм, идрок ва шунга муносиб сўзларга нисбат бериб, ёзибдирлар: Бу яхши қараш та'сири блан сўз аҳлларида адиб ва шоирлар гуруҳининг йиғин жойи ва илмнинг манбаи бўлган подшоҳлар подшоҳининг кўкка етар суҳбатларида ва жаннат зийнатли хизматларида ўттизтан ортиқ бу фақирнинг сўзига юксаклик ва эркинлик, ўзига суҳбатидан улўғ э'тибор ва сўзига ўзи жиҳатидан буюк мартаба ва даража берилар эди.

Худо илтифотининг эгаси ва бепоён ҳақиқат нурларининг манбаи, муборак кўнгли илмлар гавҳарининг дар'еси ва гўзал хотири тупроққа тенг бандалар зотининг ким'еси бўлган подшоҳлар подшоҳи олий мажлисида бу гуруҳнинг атама ва қоидалари тўғрисида сўз бўлганда, кўпроқ бу фақирга хитоб қилар, адиб ва шоирлар ижоди тўғрисида бирар нарса айтилса, сўзни бу каминага қаратар эдилар. Бу тупроқнинг мартабасини осмонга шунча кўтариб, бу зарранинг қадрини қуёшдан шу қадар ошириб эдиларки, ўзларнинг қуёшни равшанлантиручи таб'ларидан юзага чиқиб, ўз гавҳар сочучи қаламларидан нақш топган ва ўзларининг аҳволлари кайфиятини батамом тасвирлаган рисолаларида бу байри қулларини ше'р йўлининг барча соҳасида мақтаб ёзиб, соҳибқиронлик лақаби блан фахрлантирган ва мислсиз, тенгсиз каби сифатлар блан имтиёзлантиргандирлар.

Аниқдирки, олий таб'лари замон мушкилларининг ўлчови, муборак зехнлари олам нозикликларининг ҳал қилучиси ва сирларини билучисидир.

Бу камтар банда агарчи тупроқдан тубан бўлсам ҳам, аммо ул қуёшнинг тарбиялари блан ранг-баранг гуллар очдим ва бу беи'тибор агарчи заррадин камроқ эсам ҳам, ул булутнинг қувватлашлари блан турли-туман дурлар сочдим ва дилсўз байтларим ёлворучилар ўртасида фитна ва ғавғо солди, базмни қизитучи ғазалларни ишқ аҳлларига оҳ ва вовайло солди.

Сўзнинг қисқаси, мунча кучли далиллар ва буюк шоҳидлар орқали, бу фаннинг форсича ва туркча ше'ри бобида бу фақирнинг ма'лумотлилиги, балки моҳирлиги аниқ ва равшан бўлгандан кейин, агар бирини бошқа бирига ортиқ кўрсам, бу тойифанинг кишиларидан ҳечкимсага таслим бўлиш ва «тўғри» дейишдан бошқа сўз ва мажол қолмаса керак. Хусусан, мунча қат'ий далил блан аниқлангач, шоҳидлик юзасидан бу қораламанинг сўзи эмас, балки ҳар

Яна бир куллия бу ким, то мулк араб хулафоси ва салотинида эрди, фалак ул вақтда назм дабирига араб тили била жилва берди, андоқки, Ҳассон Собитдек ва Лақитдек маликул-калом сухан гузорлар ва ма'ний офарин фасоҳат шиорлар пайдо бўлдилар ва ўз тиллари била назм адосининг додин бердилар.

Бу муносабат била араб салотини доғи Иброҳим Маҳдийдек ва Ма'мун халифадек ва булардин ўзга ҳам салотинзодалар ғарро назмлардин қасойид айттилар ва фавоид зоҳир қилдилар. Чун мулкдин ба'зи ақолим ва кишварда сорт салотини мустақил бўлдилар, ул муносабат била форсийгўй шуаро зухур қилдилар. Қасидада Хоконий ва Анварий ва Камол Исмоил ва Заҳир ва Салмондек ва маснавийда устози фан Фирдавский ва нодири замон Шайх Низомий ва жодуи ҳинд Мир Хусравдек ва ғазалда мухтарии вақт Шайх Муслиҳиддин Са'дий ва ягонаи аср Хожа Ҳофиз Шерозийдекки, буларнинг та'рифи юқорироқ чун шаммаи сурулулпур ва васфлариға қалам урулулпур. Сўзни узотмоқ ҳожат эмас ва калом татвилини ма'ни аҳли мустаҳсан демас. Ва бу муносабат била сорт салотинидин ҳам Султон Туғрулдек ва Шоҳ Шижо'дек олий кадр подшоҳлар ва рафи' мартаба анжум сипоҳлар рангин аб'ёт ва ширин ғазалиёт айттилар ва замонларида машҳур бўлди ва рўзгорлари авроқида адастур. То мулк араб ва сорт салотинидин турк хонлариға интиқол топди, Ҳалокухон замонидин султони соҳибқирон Темур Кўрагон замонидин фарзанди халафи Шоҳрух Султоннинг замонининг охириғача турк тили била шуаро пайдо бўлдилар. Ва ул ҳазратнинг авлод ва аҳфодидин ҳам хуш таб' салотини зухурға келди: шуаро Саккокий ва Ҳайдар Хоразмий ва Атоий ва Муқимий ва Яқиний ва Амирий ва Гадоийдеклар. Ва форсий мазкур бўлгон шуаро муқобаласида киши пайдо бўлмади, бир Мавлоно Лутфийдин ўзгаким, бирнеча матла'лари борким, таб' аҳли қошида ўқуса бўлур. Ул жумладин бири будурким,

Байт:

Улки ҳусн этти баҳона элни шайдо қилғали,
Кўзгудек қилди сени ўзини пайдо қилғали.

Ва салотиндин ҳам ўлгуча таб' асари ҳеч қайсидин зоҳир бўлмади ва варақ юзига нақш қилғуча нима қолмади, Султон Бобирдин ўзгаким, бу матла' алар таб'и асаридурким⁷³,

Байт:

Неча юзунг кўруб ҳайрон бўлайин,

ҳарфи фар'ёд урадилар ва ғавғо кўтардилар.

⁷³ Яна бир хулоса шуки, мамлакат араб халифалари ва султонлари қўлида экан, фалак у вақтда шоирларга араб тилида жилваланди, чунончи, Ҳассон Собит ва Лақитдек сўз подшоҳи сухандонлар ва ма'ни яратучи гўзал сўз эгалари пайдо бўлдилар ва ўз тилларида ше'р айтишнинг додини бердилар.

Бу муносабат блан араб подшоҳларидан Иброҳим Маҳдий, Ма'мун халифадек ва булардан бошқа подшоҳлар ва подшоҳзодалар ше'рлар ва қасидалар айтдилар, фойдалар келтирдилар.

Дун'ёнинг ба'зи иқлим ва ўлкасида сорт подшоҳлари мустақил бўлгандан кейин, шу муносабат блан форсигўй шоирлар пайдо бўлдилар. Қасидада: Хоконий, Анварий, Камол Исмоил, Заҳир ва Салмон; маснавийда фан устозн Фирдавсий, замонининг нодири Шайх Низомий ва ҳинд хунарманди Мир Хусрав; ғазалда ўз вақтининг яратучиси Шайх Муслиҳиддин; ва асрининг ягонаси Хожа Ҳофиз Шерозий кабилар етишди. Буларнинг та'рифи юқорида бир озгина айтилган ва сифатлари тўғрисида қалам урулгандир. Сўзни чўзмоқнинг ҳожати йўқ, узундан-узоқ сўзлашни ма'ни аҳли яхши ҳисобламайди. Бу муносабат блан сорт подшоҳларидан ҳам султон Туғрул ва Шоҳ Шижо'дек юқори кадрли подшоҳлар ва баланд мартабали юлдуз сипоҳлар рангдор байтлар, шнрин ғазаллар айтдилар, асарлари ўз замонларида машҳур бўлди ва турмушлари варақларида ёзилди.

Мамлакат араб ва сорт султонларидан турк хонлариға ўтгандан сўнг, Ҳалокухон замонидан сўнгра султон соҳибқирон Темур-Кўрагон замонидан тортиб фарзанди Шоҳрух султон замонининг охириғача турк тилида ёзучи шоирлар, шу жумладан ул ҳазратнинг авлодларидан ҳам хуштаб подшоҳлар пайдо бўлдилар.

Шоирлардан Саккокий, Ҳайдар Хоразмий, Атоий, Муқимий, Яқиний, Амирий ва Гадоий каби. Лекин юқорида айтилган форси шоирлар қаршисига чиқаоладиган, ёлғиз Мавлоно Лутфийдан ўзга киши пайдо бўлмади, у кишининг таб' аҳли қошида ўқуса бўладиган бирнеча бошланмалари бор. Подшоҳлар ичидан ҳам, султон Бобирдан бошқа, ҳечқайсидан ше'рий асар юзага чиқмади ва варақ юзига нақш қиларли бирор нарса қолмади...

Илоҳи мен сенга қурбон бўлайин.
То бу вақтқачаким,... Абулғози Султон Ҳусайн Баҳодирхон...
Рубоий:

Ким то фалак офоқ уза давр қилур,
Анжум гули ҳар тун бу чамандин очилур,
Не шоҳ анинг зоти киби ёд билур,
Не таб' анинг таб'идек истаб тапилур.
Дигар:

То ким фалак эврулур давом ўлсун анга
Иқбол бисотида мақом ўлсун анга
Ҳам нутқ била жонбахш калом ўлсун анга
Ҳам назм каломи мустадом ўлсун анга.

жаҳонбонлиқ тахтида мақом тутти ва кишвар ситанлиқ мас-надида ором топти,— мулк силкига амният гавҳарларин чекти, ва жаҳон маз'раида жам'ият доналарин экти, чун салим қалби гавҳари кони масний эрди ва мустақим зиҳни мавриди файзи субҳоний, калом аҳлига тарфия ва ибтиҳожлар ва калом хайлига равнақ ва ривожлар даст берди. Ва ҳар илмда муфид та'лифлар ва ҳар фанда мунтиж таснифлар қилдилар ва ғариб расойили ма'навий зухур қилди ва ажиб давовин ва ғазал ва қасоид ва маснавий ёйилди. Ва ўз шариф таб' ва латиф зиҳнларидин доғи, агарчи ҳам форсий демакка қодир ва ҳам туркча айтмоққа моҳир эрди, аммо асли таб' иқтисоси ва шойи' такаллум муносабати адоси била туркий девон тадвиниға майл қилдилар ва дилпазир аб'ёт ва беназир ғазалиёт тартиб бердилар... Ҳосилки, туркча тил била бу нав' девонки, мазкур бўлди ва та'рифи бу сифат ва ойин билаки, мастур бўлдиқим, бу йўсулук ғаройиб йўқки, салотини мукаррами доро ҳашамдин, балки шуаройи қудсий нафаси масих дамдин воқи' бўлмайдур ва ораға кирмайдур, воқи' бўлди ва ората тушти ва анинг зулоли ҳаётининг файзи қуёш чашмасидин ўттали ёвушти ва бу тоифанинг бебаҳралари бу руҳ нақидин баҳраёб ва лаб ташналари бу оби ҳаётдин сероб бўлдилар. Бовужуд бу султонус-салотиннинг кимиё асар хотири за хуршед осор замири доғи мунга мойилки, турк нозимлари ўз алфозлари била ше'рға машғуллуқ қилғайлар ва кўнгул ғунчаси доғидинки, печлар чирманибдур баҳор насимидек анфос била гулдек очилғайлар. Ва илтифот ва ихтимом юзидин ба'зи ма'нилар топиб назм қилурға ҳукмлар ҳам жори бўлди ва сўз услубиға та'йинлар ва адосиға та'лимлар ҳам изҳори бўлди⁷⁴.

Турк улуси анинг хуш таб' беклари ва мирзодалари ва соҳиби зиҳн пок таб'лари ва озодалари андоқки, керак машғуллуқ асбобин туза олмадилар ва ул нав' таб' натижаси кўргуза

⁷⁴ То бу вақтқачаки... Абулғози Султон Ҳусайн Баҳодирхон.: подшоҳлик тахтига ўтургач ва мамлакат сўровчилик ўринда ором топгач, мамлакат ипиға тинчлик гавҳарларини тизди, жаҳон экинзорига жам'ият уруғларини экти. Соғ қалби ма'нилар конининг гавҳари... бўлгани учун, сўз аҳлини юқори даражага кўтариш ва ривожлантириш юз берди. Ҳар илмда фойдали асарлар, ҳар фанда натижали ёзишмалар яратдилар, қизик китоблар ва ажойиб девон, ғазал, қасида ва маснавий каби ше'р турлари юзага чиқди ва ҳамма ёққа ёйилди. Ўзлари ҳам, гарчи ҳам форси, ҳам турки тилида айтмоққа қодир бўлсалар-да, аммо асл таб'ларининг тортиши ва шу тилнинг тарқалган бўлиши муносабати блан турки тилда девон яратишга майл қилдилар ва кўнгулга ёқучи байтлар, тенгдоши йўқ ғазаллар туздилар.

Айтиб ўтилган, бунда кўрсатилган сифат ва тартибда та'рифи ёзилмаган ва бошқа подшоҳлар, балки пок нафасли шоирлар томонидан воқи' бўлмаган бу хилдаги туркча девон юзага чиқди ва ораға тушди, унинг тоза ҳаётининг файзи қуёш чашмасидан ўтиб кетди ва бу тоифанинг бебаҳралари бу руҳ озигидан баҳраманд ва лаб ташналари бу тириклик сувидан сероб бўлдилар. Шунинг блан бирга подшоҳлар подшоҳининг муборак хотири, қуёшдай равшан кўнгли шунга ҳам мойилки, турк шоирлари ўз тилларида ше'р айтишга машғуллик қилсинлар ва қатма-қат бўлиб чирмашган кўнгил ғунчалари баҳорнинг ёқимли шамолига ўхшаш нафаслар блан гулдек очилсинлар. Илтифот ва ғамхўрлик юзасидан ба'зи сабаблар топиб ше'р айтишга ҳукмлар ҳам жорий бўлди, сўз услубини белгилашлар ва айтилиши устида та'лимлар изҳор қилинди.

олмадиларки, андин хушгўйлуқ умиди тутса бўлғай, балки бу умидни аларнинг рўзгори ҳолиға ёвутса бўлғай. Турфароқ букум, бу нав' подшоҳи суҳандон тарғиби ва талқини ва ихсони ва таҳсини қоидаи мутобаат ва мувофақатни унутуб ва жоддаи нофармонлиғ ва залолатни тутуб кўпи, балки бориси форсийға мойил бўлдилар ва ул тил била назмға қойил. Бу иш мундин ўзга бўлаолмаски, турк тили та'рифида андоққи, юқорироқ мазкур бўлди: бовужуд алфоз касрати ва иборот вус'ати ва маоний ғаробати ва адо салосати дилпазир боғламоқта суубат бор, ва дилписанд тартиб бермакта таб' ранж ва укубат топар, лозим курунди турк тили шарҳида бирнеча вараққа зеб-оройиш бермак ва анда ҳазрати султонус-са-лотин мулоямати таб' ва маҳорати зиҳнларин шарҳ этмак ва хумогон ра'йлари тартиб берган девон бобида бирнеча сўз густохлиғ юзидин сўрмак ва ул ҳазрат камоли донолик ва вукуф тавонолиғ ниҳоятин бу фан асҳобиға ва бу фазл арбобиға та'лимлар бериб ва талқинлар қилиб, булар ул ҳазратнинг дақиқ сўзин ё англамай, ё англасалар буюрулгон йўсун била амал қилмай, ё қилаолмай. Ва бу заифи хоксор ул ҳазратнинг қудсий нафаси посини асрап ва вожибул-из'он ҳукмлариға итоат ва фармонбардорлиқ қилиб, кўнглумдин ва тилимдин келганча ва қаламим ва илигимдин қувват фаҳм қилганча ул ҳазратқа бовужуд бандалиғ ва ул бандалиғ била саодатмандлиғ ва фархундалиғ — шогирдликка доғи ўзумни мушарраф ва аржуманд ва мубоҳий ва сарбаланд қилдим. Ва йиллар турк тили ва назми қоида ва услубида билмаганларимни сўруп ва мушкилларимни ҳаллоли мушкилотим тобуғида арзга еткуруп, фойдалар топиб, куллий натижалар кўрдим. Ул ҳазратнинг та'лими ва тарбияти била ва раҳнамоилиғи ва тақвияти била ишим ул ерга еттиким, ул ҳазрат ўз пок таб'лари натижасидин зоҳир бўлгон рисолаки, ўз маориф нигор қилки таҳрири эрди ва ўз латойиф осор нутқи тақрири, алқобимни юқори адо қилдимки, не унвон била сабт қилдиларки, мукаррар қилмоқ ҳожат эрмас⁷⁵.

Бу бандаға ҳам чун бу нав' азим давлатки, ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг «Ал-мутакаллим» деган исмиға мазҳарият бўлғай ва халойиқ орасида такаллумда акрон ва амсолдин имтиёз ва э'тибор ва улуғ от била овоза ва иштиҳорғаки, ул ҳазратнинг иноят ва ихтимомлари боис бўлди, ва юқори мазкур бўлгон давовин ва маснавий ва сойир кутуб ва расойили ма'навийки, то олам биносидур бу тойифадин ҳеч кимға ижтимои даст бермайдур ва ихтирои муяссар бўлмайдур, даст берди ва муяссар бўлди. Агарчи борчани ул ҳазратнинг шариф исмиға мухайял ва ҳумоюн алқобиға музайял қилибмен, буларни сойир иноятлар муқобаласида тутуп «Ал-мутакаллим»

⁷⁵ Турк халқининг хуш таб' беклари, мирзадолари ва қобилиятли зиҳн эгалари бу йўлда керак даражада машғуллик қилолмадилар ва у хилда ижод натижаларини кўрсатаолмадилар, улардан яхши айтаолиш умидини қилса бўлар, балки бу умидни уларнинг турмуш аҳволнга яқинлаштирилса бўлар эди. Қизикроғи буки, биларман подшоҳини бундай тарғиб ва ундаши, мурувват ва мақташига ияриш ва мувофиқлашиш қоидасини унутиб, бош тортиш ва адашиш йўлини тутиб, кўпи, балки бориси форсига мойил ва у тил блан ше'р айтучи бўлдилар. Бунинг сабаби шундан ўзга бўлаолмас: турк тили та'рифида юқорида айтилгандек, агарчи сўзлар кўп, ибора (жумла қурулиши) кенг, ма'нолар ажойиб, айтилишда равонлик бўлса-да, кўнгилга ёқучи қилиб тузишда қийинлик бор ва дилтортар қилиб тартиб беришда таб' меҳнат ва азоб чекар.

Турк тили шарҳида бирнеча бетни безаш ва пардозлашни, унда ҳазрат султон таб'ларининг ёқимлилиги ва зиҳнларининг маҳоратини шарҳ этмоқни ва олий ра'йлари тартиб берган девон тўғрисида беадаблиқ қилиб бирнеча сўз айтмоқни лозим кўрилди.

Ул ҳазрат бориб турган донолик ва бениҳоят чуқур тушуниш юзасидан бу фан эгаларига ва билим арбобиға та'лимлар берган ва бу йўлда ундаганлар, лекин булар ул ҳазратнинг нозик сўзини ё англамай, ё англасалар ҳам буюрулган йўсунда амал қилмай, ёки қилаолмай келдилар.

Бу камтар ул ҳазратнинг пок нафаси хотирасини сақлаб, ижроси лозим бўлган ҳукмларига бўйсуниб ва фармонбардорлик қилиб, кўнглимдан ва тилимдан келгунча, қаламим ва кўлимда куч бор деб сезгунча ул ҳазратга қуллик қилиб ва у қуллик блан ўзимни саодатли ва хурсанд сезиб, ҳатто шогирдлик блан ўзимни шарафли, азиз, фахрли ва боши кўкка етган деб билдим. Йиллар бўйича турк тили ва назми қоида ва услуби тўғрисида билмаганларимни сўраб, қийинчиликларимни, мушкулларимни ҳал қилучи ҳузурда арз қилиб, буюк фойдалар топиб, зўр натижалар кўрдим. Ул ҳазратнинг та'лими ва тарбияси блан, йўл кўрсатиши ва қувватлаши блан ишим ул ерга етдики, ўз пок таб'лари натижасидан чиққан ўз маорифпарвар қаламлари таҳрири ва ўз ёқимли нутқларининг ёзмалари бўлган рисоаларда, юқорида айтганимча, менинг лақабларимни қандай номлар блан ёзганларки, қайтариб айтганининг ҳожати йўқ.

исмига мазҳариятим узрига туркий ва сорт луғати кайфияти ва ҳаққати шарҳида бу рисола ни жам' қилиб битидим. Ва анга «Муҳокаматул-луғатайн» от қўйдум, то турк эли тили фасохат ва диққати ва балоғат ва вус'атики, ул ҳазрат бу тил ва иборат била назм бисоти тузупдурлар ва масиҳо анфоси ва ҳизр зулолидин ўлук тиргузмак тариқин олам аҳлига кўргузупдурлар, зоҳир қилдим. Ва хаёлимга мундоқ келурким, турк улуси фасихлариға улуғ ҳақ собит қилдимки, ўз алфоз ва иборатлари ҳақиқати ва ўз тил ва луғатлари кайфиятидин воқиф бўлдилар ва форсийгўйларнинг иборат ва алфоз бобида та'н қилур сарзанишидин қутулдилар. Алар доғи ранж ва машаққатим муқобаласида, чун бу махфий илмдинки, зоҳир қилибмен, вуқуф топсалар, умид улким, бу фақирни хайр дуоси била ёд қилғайлар ва руҳумни анинг била шод қилғайлар⁷⁶.

Рубоий:

Бу номаки, ёзди қаламим тортиб тил
Та'рихин анинг жумодиюл-аввал бил,
Куннинг рақамини чоршанба килғил,
Тўккуз юз йилдин ўтуб эрди беш йил⁷⁷.

⁷⁶ Бу бандага ҳам худонинг исми бўлган «Алмутақаллим» («сўзчан») унвониға эга бўлиш, халойиқ орасида сўзчанликда тенгдош ва қурдошларимдан фарқ ва э'тиборга, улуғ ном блан овоза ва шуҳратга эга бўлиш ул ҳазратнинг марҳамат ва ғамхўрликлари орқасида юз берди. Юқорида мазкур бўлган ва то шу дамгача бу гуруҳдан ҳеч кимга тўплаш юз бермаган ва ихтирои муяссар бўлмаган девон, маснавий ва бошқа китоб ва рисола ларни тузиш ва ижод қилиш мумкин ва муяссар бўлди. Агарчи барча нарсани ул ҳазратнинг шарафли исмига боғлаган ва олий лақаблариға қўшган бўлсам ҳам, буларни бошқа марҳаматлари қаршисида қилиб, «Алмутақаллим» исмиға эришувимга узр айтиш юзасидан туркий ва сорт тили орасидаги аҳвол ва ҳақиқатни изоҳлаб, бу рисола ни туздим ва унга «Муҳокаматул-луғатайн» («Икки тил муҳокамаси») деб от қўйдим,

Бунинг блан турк тилининг ўткурлик ва нозиклигини, етуклик ва кенглигини... кўрсатдим. Хаёлимга шундай келадикки, турк халқининг сўз усталари олдида улуғ вазифани бажардим, бунинг блан улар ўз сўзлари иборатлари ҳақиқатидан ва ўз тил ва луғатлари кайфиятидан хабардор бўлдилар ва форсийгўйларнинг нутқ ва сўз бобида қилиб келган та'на ва сарзанишларидан қутулдилар. Улар ҳам шунча меҳнат ва машаққатлар блан юзага чиқарганим бу махфий илмдан хабардор бўлсалар, умидим шуки, бу фақирни яхши дуо блан ёд қилғайлар ва руҳумни анинг блан шод қилғайлар...

⁷⁷ Рубоийда айтилишича, асарнинг ёзилиш тарихи жумодил-аввал ойи чоршанба куни, 905 ҳижрий йилидир. Бизнинг ҳозирги ҳисобимизча, 4 декабрь, 1499-нчи йил бўлади (ойнинг нечанчиси экани кўрсатилмагани учун биринчи чоршанба олинди).

КИТОБДА МИСОЛ ВА ДАЛИЛ ТАРИҚАСИДА КЕЛТИРИЛГАН СЎЗЛАР РЎЙХАТИ
(Алифбе тартибида)

айланмоқ	дўнон	кемачи	оҳу
айтқудек	дўптулмоқ	керак-яроқчи	питовул
алдалдаға	егулук	кечим	сап-сариф
арқа	етакўр	кетакўр	севарғол
арғумоқ	ёбу	кийик	серпмоқ
атка	ёдамоқ	кийикчи	сизғурмоқ
ахтаци	ёлинмоқ	киноркамоқ	сийланмоқ
баковул	ён	киркинмоқ	сингил
безанмоқ	ён сўнгат	китповул	сингирмоқ
биз, бийз	ёғоч	кумоч	синграмоқ
бикирмоқ	ёрғудек	кундалатмоқ	сипқармоқ
билакўр	ёшурт	курра	сирмамоқ
билгудек	ёшқамоқ	кўзанак	сиқтамоқ
бирқол	ёқ	кўк	сиғинмоқ
бичимоқ	ёғлиғ	кўкалтош	сиғриқмоқ
бор	жавшан	кўмкўк	соврулмоқ
борсчи	жарлиғ	кўмурмоқ	сотқоч
борғоч	жиба	кўнгранмоқ	соғин
борғудек	жибачи	кўнгурдамоқ	сувчи
босруғ	жибилгир	кўндурмоқ	судамоқ
бохсум	жийжаймоқ	кўруксамоқ	суйқун
боғиш	жилбур	кўҳа	сурма
боғчол	жирғамоқ	ланға	сурғудек
буламоғ	журка	марал	сухранмоқ
булдурга	журканмоқ	мегачин	суклатмоқ
бурмоқ	зин	менг	суктур
бурчин	игирмоқ	менгиз	сўзовул
бушурғанмоқ	илбосун	монту	сўна
буғу	илдирим	мунгланмоқ	сўндурмоқ
бўза	илик	мунғаймоқ	тамғачи
бўмбўз	игланмоқ	мурғоби	танламоқ
бўсмоқ	игранмоқ	наврузий	татмоч
бўсаға	ннграмоқ	найзачи	тағойи
бўхсамоқ	ингранмоқ	овунмоқ	теврамоқ
бўғузлоғу	индамоқ	олапуха	тегач
гавазн	ини	олмабош	телмурмоқ
гангирамоқ	ннкамоқ	оп-очуғ	темур қанот
ганоргамоқ	исқормоқ	оп-оқ	тер
гуроз	инчкирмак	опоға	тергамоқ
гурпиклашмоқ	ит	орғадамоқ	терлик
дакла	ишонмоқ	от	товушқончи
дақовул	йиғламсинмоқ	ошуғлуғ илик	той
дастор	йўрғачи	оқ уй	толғон
девдашимоқ	кезармоқ, гезармоқ	оға	томшимоқ
дўмсаймоқ	келгуде	оҳа	тончиқамоқ

тон иқолмоқ	хук	ясол	қимиз
топишмоқ	чавгончи	яка	қимирдамоқ
топқоч	чайкалмоқ	ялак	қимсанмоқ
торимоқ	чекримоқ	ям-яшил	қинғаймоқ
тоту	чидамоқ	янковул	қип-қизил
тубучоқ	чингдовул	яп-ясси	қистамоқ
туз	чирға	ясанмоқ	қичиғламоқ
тулон	чичаркомок	ўкурмоқ	қобурға
тунглюк	чиқонмоқ	ўнгдаймоқ	қобон
тунқол	чиқорт	ўрдак	қозчи
турмоқ	чиғ	ўрта илик	қозғонмоқ
турначи	чопишмоқ	ўртанмоқ	қолпоқ
тусқол	чоқин	ўсанмоқ	қолғондуруқ
туфак	чоқир қанот	ўт	қарбичи
тушалмоқ	чубчурға	ўхранмоқ	кувормоқ
туюғ	чупрутмоқ	қабоқ	кувчи
тўзмоқ	чуп-чукур	қабол	қуймоғ
тўнғуз	чўкур	қадамоқ	курут
тўппи	чўрпа	қаймоғ	курукшамок
тўр	шилончи	қайтқудек	қучушмоқ
тўрлуғ	ширдоғ	қалчоқчи	қушчи
тўқа	шиғалдамоқ	қамчи	қушқун
тўқум	шиғовул	қанот	қўзғалмоқ
узук	шукурчи	қантар	қўр
уларчоғ	эгармак	қаровул	қўрчи
улоба	эгачи	қатлама	қўрукчи
умоч	энага	қаҳол	қўй мучаси
умунмоқ	эрикмоқ	қаҳамок	қўйчи
ургамоч	эрка	қизғанмоқ	ғанжуға
урғудек	эркана	қийманмоқ	ғўнон
ушормоқ	этгач	қийнамоқ	ҳалвочи
уюшмоқ	югурт	қикзанмоқ	ҳано
увуғ	юп-юмалоқ	қилақўр	ҳировул
хазоначи	юртчи	қилдурт	хуна
хор	ясовул	қилимоқ	

АСАРДА КЕЛТИРИЛГАН КИШИ ИСМЛАРИ

Абдурраҳмон Жомий, Нурул-миллати вад-
дин, мавлоно
Абул-фурс (Сом)
Абулғози Султон Ҳусайн баҳодурхон
Абул-ҳинд (Ҳом)
Абут-турк (Ёфас)
Алишер Навоий
Алмутакаллим (Навоий)
Амирий
Анварий
Атоий
Ашраф
Бобир, Султон
Гадоий
Ёфас
Заҳир
Иброҳим Маҳдий
Калимиддин Салмон, хожа
Камол Исмоил
Котибий, мавлоно
Лақит
Лутфий, мавлоно
Мир Шоҳий
Ма'мун Халифа
Муслиҳиддин Са'дий, шайх

Муқимий
Навоий
Насир Тусий
Низомий, шайх
Нуҳ пайғамбар
Саккокий
Салмон
Сом
Соҳибқирон (Навоий)
Султон Тўғрул
Темур Кўрагон, соҳибқирон
Фирдавсий
Халил бинни Аҳмад
Хожа Хофиз Шерозий
Хожа Ҳимматий
Хоконий Ширвоний, халлокул-маоний
Хусрав Дехлавий, амир
Шохрух султон
Шох Шижо'
Яқиний
Ҳазрат Маҳдум (Жомий)
Ҳайдар Хоразмий
Ҳассон Собит
Ҳом

КИТОБ НОМЛАРИ КЎРСАТКИЧИ

Айнул-ҳаёт — Навоий	Насимул-хулд — Навоий
Бадойиул-васат — Навоий	Насойимул-муҳаббат — Навоий
Баҳористон — Жомий	Насрул-луолий
Гавҳарнома — Хожа Ҳимматий	Рухул-қудс — Навоий
Дар'ёи аброр — Амир Хусрав	Саб'аи Сайёра — Навоий
Девон — Амир Хусрав Дехлавий	Садди Скандарий— Навоий
Жилоур-руҳ — Жомий	Туркий Девон — Султон Хусайн
Забдатут-таворих — Навоий	Тухфатул-афкор — Навоий
Лайли ва Мажнун — Навоий	Фавоидул-кибар — Навоий
Лисонут-гайр — Навоий	Фарҳод ва Ширин — Навоий
Лужжатул-асрор — Жомий	Фусули арбаа — Навоий
Масну' касида — Хожа Калимиддин Салмон	Хамса — Навоий
Махзану-асрар — Низомий	Хираднома — Жомий
Мизонул-авзон—Навоий	Ширин ва Хусров — Мир Хусрав
Минҳожун-нажот — Навоий	Қувватул-кулуб — Навоий
Мир'отус-сафо — Мир Хусрав	Ғазалиёт девонн — Навоий
Муҳокаматул-луғатайн — Навоий	Ғаройибус-сиғар — Навоий
Наводируш-шабоб — Навоий	Ҳайратул-аброр — Навоий
Назмул-жавоҳир — Навоий	Ҳафт пайкар — Ашраф

ЛУҒАТ

А

- Абвоб — боблар, эшиклар (боб сўзининг кўплиги)
Абдолваш — қаландар табиат, дарвиш сифат, авлия.
Абёт — байтлар (байт сўзининг кўплиги)
Абкор — қизлар, тоза, кўл тегмаган
Абнойи жинс — қариндош-уруғ, тенгқур ма'носида
Абр — булут; абри баҳор - баҳор булуту
Абтар, абтарваш — думи юлик, кесик, иши нотамом, иши юришмаган.
Абуттурк — турк отаси
Абулфурс — форслар отаси
Абулҳинд — ҳинд отаси
Авбош — саёқ, дайди, паст, тентак табиат.
Авло — яхшироқ
Авойил — бошларда, бошдароқ (аввал сўзининг кўплиги)
Авориз — ходисалар, тасодуфлар, тўсиқлар
Авохир — охирлар, охирроқ (охир сўзнинг кўплиги)
Авроқ — варақлар (варақ сўзининг кўплиги)
Авсат — ўрта
Авсоф — сифатлар
Авсотун-нос — ўртача, ўрта табақадаги киши
Авқот — вақтлар (вақт сўзининг кўплиги)
Авқоф — вақфлар (вақф сўзининг кўплиги)
Адам — йўқлик
Адвор — музика назарияси
Адил — баравар, тенг
Адимул-мисол — мисли йўқ, ўхшаши йўқ
Адо — ифода; адо этиш—ифодалаш, айтиш, сўзлаш
Ажз — ожизлик, кучсизлик
Ажзо — бўлаклар (жуз сўзининг кўплиги); ажзо пироста — жузлари тайёрланган
Ажлоф — куйи, паст (одамлар)
Ажнос — жинслар (жинс сўзининг кўплиги)
Аз ранг — рангдан, гўзалликдан
Азим — улуғ, катта; азим фавоид—катта фойдалар.
Азл қилмоқ—ўриндан, ишдан, мансабдан олмоқ
Азм этиш — интилиш, уриниш, қасд қилиш
Азҳар — зоҳирроқ, очикроқ, равшанроқ
Айём — кунлар
Айёш — маишатпараст
Акмал — комилроқ, тўлик
Акобир — каттаконлар, буюклар, улуғлар
Алам — киши ёки бирор нарсанинг оти, исми; байроқ; дард
Алассавия — баравар, тенг
Албиса — либослар, кийимлар (либос сўзининг кўплиги)
Алмутакаллим — сўзловчи, сўз эгаси
Алмутахаллас — тахаллусланган, номланган, лақаб қўйилган
Алоҳозалқиёс — шунга ўхшашлар, шунинг қабилар

Алфоз — сўзлар (лафз сўзининг кўплиги)
Алқоб — лақаблар (лақаб сўзининг кўплиги)
Амал — куй
Амвол — моллар (мол сўзининг кўплиги)
Амжод — энг шарафли, энг улуг
Амин — ишонилган, хазиначи, пойлоқчи
Амирул-умаро — амирлар амири, буюк амир
Амик — чуқур
А'молик — кўрлик
Аморат — амирлик
Аморат девони — амирлик маҳкамаси
Амр — буйрук, иш
Амсол — мисоллар, тенглар, ҳам'ёшлар (мисл сўзининг кўплиги)
Анбар — хушбўйлик
Анбиё — пайғамбарлар
Анбоз — шерик, жуфт
Анвои ниёзмандлик — бениҳоят зорланиш
Андалиб — булбул
Андуҳ — ғам, кулфат .
Анжуман — мажлис, йиғин
Аноният — ўз сўзлик, ўжарлик, эгоизм
Анодил — булбуллар
Анфос — нафаслар
Арабият — арабча
Арбаин — қирқ, «чилла»
Аржуманд — азиз, баланд даражали
Арза дошт — ариза бериш, арз қилиш, ариза
Арса — майдон
Арзол — паст табақалар, тубанлар, разиллар
Асноф — синфлар, гуруҳлар, косиблар
Асолат — асиллик
Асрор — сирлар
Асфар — сарик
Асҳоб — эгалар; суҳбатдошлар
Атвор — фе'л-ҳаракат, кўриниш, юриш-туриш.
Атиббо — табиблар
Атбо' — тоби'лар, қарашлилар
Аторуд, Иторид — юлдуз номи (Меркурий планетаси), қалам аҳлларининг ҳомиси эмиш.
Атрок — турклар (турк сўзининг кўплиги)
Атфол — болалар (тифл сўзининг кўплиги)
Афганда — ожиз, кучсиз
Афзо — орттиручи
Афзун — ортик
Афозил — фозиллар, олимлар
Афсонапардоз — афсона айтучи, гўзал сўзловчи
Ахтар — юлдуз
Ашк — кўз ёши
Ашкрез — кўз ёши тўкучи

Аш'ор — ше'рлар (ше'р сўзининг кўплиги)
Ашроф — юкори табақа, оқсуяклар
Ашрофи олий—подшоҳ хузурида юқори бир мансаб
Ақида — э'тикод, ишонч
Ақолим — иқлимлар, қит'алар
Ақро — яқинлар
Ақсо билод — узоқ шаҳарлар
Аҳли бийниш — кўзли, хушёр; кўз эгаси
Аҳфод — кейинги авлод, наваралар, фарзандлар

Б
Бад — ёмон
Бадзабон — тили ярамас
Бади' — гўзал
Бадмаош — хулқи ёмон, бузуқи
Бадиха — ўйлаб турмасдан, дарҳол ше'р ёки сўз айтиш, экспромт.
Баёз — оқ
Бажид—жиддий
Базл—ҳиммат, қўли очиклик, ғайрат
Базм афрўз — базмни қизитучи
Балият — азоб, қийналиш
Балобил — булбуллар
Балоҳат — зиҳни пастлик, ақли заифлик
Балоғат — бадийлик, гўзаллик, ихчамлик
Бар — мева, самара, натижа
Барин — олий, юксак
Барот — ёрлик, ёзув, санад, хужжат
Барқ — чакмоқ, барқ кирдор — чакмоққа ўхшаш
Барҳам — бирга, коришиқ
Басират — кўриш, зийраклик
Басо — кўпгина, талай
Басорат — очик, ўткир кўз, басорат аҳли — очик, ўткир кўз эгаси.
Баст — хурсандчилик
Батаваққуф—тўқташ блан, секин-аста
Батахсис — хусусан
Бақо — боқилик, абадийлик
Баҳли—овчиларнинг қуш қўндирадиган чарм қўлқопи
Баҳойим — тўрт оёкли ҳайвонлар
Баҳр — дар'ё; баҳри уммон — улуғ денгиз
Беандом — нома'кул. нолойик, ярамас
Бебок — кўркмас, ботир
Бедод — зулм
Беназир—мислсиз, тенгсиз
Бесомон — камбағал, нарсасиз
Бетаайюн — бета'йин
Бехешона — бехудлик, ўзида йўқлик
Беша — ўрмон, дарахтзор
Беҳижоб — пардасиз, уят

Биажманҳим — жам'лари, ҳаммалари
Биайниҳи — айнан, худди ўзидай
Бизоат — сармоя; кобилият; билим
Бийм — кўркув
Билкул — бутунлай
Билод — шаҳарлар
Бино—курулиш, тузилиш, бино ва мадор—тузилиш ва бориб тақалган жой
Бисот — майдон, жой; мол, сармоя
Бигтаб'—табиат, характер бўйича
Бодия —чўл, дашт
Бок — зарар, зиён
Ботин — ич, ички
Боҳир — равшан, белгилн, аниқ
Бузургвор — ҳурматли, улуғвор
Бузургзода — улуғ киши боласи
Бул'ажаб — қизик, ажойиб
Булағо — сўз усталари
Бурудат — совуклик
Бурҳон — далил; бурҳони қоти' —кескин далил
Бук'а—жой, ўрин, бино
Буко'—бук'алар, бинолар

В

Важҳи маош—кун кечириш маблағи
Важди ҳол — кўнгил роҳати, ҳузур
Ваз'—кўйиш, кўйилиш; тарз, равиш
Вазорат — вазирлик
Вале — лекин, брок.
Валодат — туғилиш
Валоят—валилик, авлиялик, каромат кўрсатучилик
Варақулхаёл — наша, банг
Васат — ўрта
Васила — восита
Васл қилиш — қўшуш
Васф—баён қилиш, мақташ
Вақфа — туриш, тўқташ
Висоқ — уй, турар жой
Вобаста — боғланган, боғли
Вожиб — лозим; вожибул-ихтиром—ҳурмати лозим бўлган, ҳурматли; вожибул-из'он — бўйсунуш лозим бўлган; вожибурриоя — риоя қилинишн, қараб турилиши лозим.
Возих—очиқ, равшан
Воли — ҳоким
Волид — ота
Волида — она
Вофий — тўлик, етарли; вафоли
Воқиф — хабардор
Вузу — таҳорат
Вус'ат — кенглик

Вукуф—хабардорлик

Г
Гавҳари зебанда — ярашадиган, безайдиган гавҳар
Газанд — зиён, зарар
Ганж — хазина.
Гарм ва пуршўр — қизғин ва серғавго
Гису — кокил, чоч
Гудоз — эрнш; эритучи. ёндиручя
Гузида атвор — хўш хулқ демак
Гузориш — ўтказиш
Гулбонг—булбул овози, сайраши.
Гулбун — кизилгул дарахти
Гуна-гуна — ранг-баранг
Гуруҳа камон — тўгарак, айланма камон
Густохона, густохлик — беадаблик, кўполлик, ҳурматсизлик
Гуфтор — сўз, сўзлашиш, суҳбат
Гўянда — ҳикоячи, қисса айтучи
Гўша — бурчак, чет жой

Д
Да'б — одат
Давовин—девонлар, тўпламлар (девон сўзининг кўплиги)
Дайр — бутхона; дун'ё, майхона
Дайри фано — йўқлик дун'ёси
Далир — ботир, юракли, кўркмас
Далоил — далиллар (далил сўзининг кўплиги)
Дарафш — бигиз
Дар'ёи аброр—яхшиликлар дар'ёси
Дарж - қистириш, кўшиш
Дарзилик — тикучилик
Даф'и малолат—малоллик, зерикишни йўқ қилиш
Дафина — кўмуғлик хазина
Дақиқ — нозик, ингичка (кўплиги—дақойик)
Девонхона — маҳкама
Дилжўйлик—кўнгил сўрашлик
Дилпазир—кўнгилга ёқимли
Дилписанд — кўнгилга ёқимли
Дилфириб — кўнгилни алдовчи
Дирам — ақча, танга
Дикқат — нозиклик, ингичкалик
Дом — тузоқ, овчилар тўри
Дониш — билим
Дорус-салтанат — пойтахт
Дорул-қазо — қозихона
Доҳил—кирган
Доруға— шаҳар бошлиғи
Дудмон—насл, оила, донгдор насл

Дунув—паст; дунуви мартаба—мартаба пастлиги
Дур — марварнд. инжу; дурафшон — дур сочучи; дурри самин—қийматли дур
Дурахшанда — тобланучи, ярқировчи
Дуруд — мақтов
Душвор — қийин оғи; душворписандлиғ—қийинлиқни енгучи ма'носида

Ё

Ёрмоқ—ақча
Ёсман - гулнинг оти; ранги: қизил, оқ сариғ, гунафша

Ж

Жавониб—томонлар
Жавор — атроф, доира
Жавҳар — қийматбаҳо тош
Жадвал тортмоқ—кутоб варақлари атрофига чизик тортмоқ
Жадд — бобо
Жазаба — сўфиларнинг зикр-само'да ўзини йўқотиш даражага бориши
Жазоир — ороллар (жазира сўзининг кўплиги)
Жайб — ёқа; чўнтак
Жалд — чаққон
Жа'ли — сохта
Жало — ватандан кетиш, кўчиш
Жалодат — ботирлик, кучлилик
Жамият—тўпланиш; тўлалик; кенглик
Жамоати касир—кўп киши, тўда
Жибиллий — аслида бор, табиий
Жибол — тоғлар (жабал сўзининг кўплиги)
Жовидон — абадий
Жода, жодда — йўл, кўча
Жоду — сихр; жодуи ҳинд—ҳинд жодугари (устаси)
Жойиз — мумкин, ижозат берилган
Жомабоф—тўн тўкучи
Жоми' — тўпловчи; жомии маоний—ма'ноларни жам'ловчи, тўпловчи, ўз ичига олучи
Жониб — томон
Жорўбқаш — хизматкор ма'носида
Жуз'—майда бўлак; жуз'ий мафҳумот— кичик, майда ма'нилар; жуз ва кул—майда ва бутун
Жуз'ий — майда, бир қисм, озгина
Жуз'иёт — майда нарсалар
Жумлатул-мулк—мол-мулк ва барча нарсада ишонилган, ихтиёр берилган демак.
Жунун — жиннилик

З

Забун — ожнз, заиф. хор
Забон—тил, забон баст—тили боғли
Заду хўрд — уруш, муштлаш
Зайл—этак, охир
Зайлуча — палос, гилам
Зайн —зийнат, безак

Залолат — кўрлик, адашганлик
Зам — кўшиш
Замир — кўнгил, ич
Зариф, зарифваш — нозик, ёқимли, нозик акллч
Заройиф -ажойиб
Зарофат—донолик, зийраклик, хуштаб'лик
За'ф — кучсизлик
Зевар—зийнат, безак
Зин—эгар
Зихи— қандай яхши, офарин
Зоид — ортиқча, зоид қилиш—орттириш
Зойил бўлмоқ — йўқ бўлмоқ; кетмоқ
Зоҳид — дун'ёдан кечган, сўфи
Зулжалол — азамат, шавкат эгаси
Зуллол — ширин ва тиниқ сув
Зулқофиятайн—икки қофияли
Зумра — гурух, тўда, кишилар
Зурафо — зарифлар, нозик ақллилар
Зуфунун — кўп хунар эгаси
Зухд — зоҳидлик, тақводорлик

И

Ибра—и'тибор, қиймат
Ибтидо — бошлаш
Ибтиҳож — хурсанд, тик
Идбор — бахтсизлик (иқбол сўзининг қаршиси)
Иёдат — касал кўриш
Ижмол — қисқалик, қискача
Ижтимо'—жам'лаш, тўплаш; тўпланиш
Изом — катталар, улуғлар; сўнгаклар
Ийдгоҳ — ҳайит номоз ўқиладиган, байрам ўтказиладиган жой
Иктисоб — касб қилиш, қўлга киритиш
Иктиро— кифояланнш
Илзом — ишонтириш, жанжалда енгиш
Илик, илк—қўл
Илтизом — ўзига лозим кўриш, ўзини мажбур қилиш
Илҳон — сайраш, яхши овоз
Имдод — ёрдам
Имсок — ўзини сақлаш, бахиллик
Имтидод — чўзилиш
Имтило — тўлиш, тўлалик; тўқлик, тўйиш
Инзиво - чекилиш, четга чиқиш
Инкор — тониш, мункир бўлиш
Интишор — тарқалиш, ёйилиш
Интиқол — кўчиш, бир жойдан-бир жойга кўчиш
Иншо фани — насрий асар, проза
Инкито'—кесилиш, кат' бўлиш, узилиш
Инҳироф — четланиш, четга чиқиш; тушкунлик

И'роз қилиш — олиниш, совуниш, қайтиш
Ирфон — билиш, таниш
Иршод — йул кўрсатиш
Иснод — бир нарсани бир нарсага суянтириш, нисбат бериш, манба'га суяниб ўз сўзини қувватлаш
Исрор—туриб олиш (сўз устида)
Истийфо — кўлга киритиш, қамраб олиш
Истилоҳот — истилоҳлар, терминлар
Иститоат — куч, қувват, қудрат
Истихрож — чиқариш, чиқариб юбориш, натнжа чиқариш
Истишҳод — далил келтириш
Истикрор — қарор топиш
Истиксо — кўп талаб қилиш ва суруштириш
Истиғно — тортиниш, ихтиёжсизлик
Истиғроқ — ҳаммани ўраб олиш
И'тндоқ — му'тадил, нормал, ўрта
И'тироз — қаршилик
Итлоқ қилиш — қўлланиш
Итмом — охир, сўнг, тамомлаш
Итноб — кўп сўзлик, чўзилиш, кераксиз тафсилот
Ихрож — чиқариш, ҳайдаш, чиқариб юбориш
Ихтилот — аралаштириш
Ихтисор — қисқартиш
Ихтифо — яширинлик, махфийлик
Иштибоҳ — шубҳа
Иштиғол — шуғулланиш
Иштиҳор — шуҳрат қозониш
Иясиз — эгасиз
Иҳонат — паст кўриш, ҳақоратлаш
Иҳтисоб — тергаш, кузатиш; санаш

К
Кавкаба — юлдуз
Кавокиб — юлдузлар; бирлиги - кавкаб
Кадхудо—эга, уй эгаси, эркак
Калимот — сўзлар
Калом — сўз
Каломи му'жиз — му'жизали сўз
Касрат — кўплик
Касрати нишот — кўп шодлик
Касрати ҳасаб— аҳволнинг ҳар томонлама яхшилиги, етуклиги
Каффа — палла, торози палласи
Кибари син—ёши улуғлик
Килк—қалам
Киромий — кадрли, қийматли
Кисва — кийим
Киссадўзлик сан'ати — ҳамиён тикиш ҳунари
Китмон — ёпиш, бекитиш

Китоба — ёзув, тошга қазилган ёзув
Китобат — ёзиш; хат, мактуб
Кишвар—ўлка, мамлакат; Кишвар ситан—мамлакат олучи
Комил — тўлик, етук
Косагар — коса ясовчи, идиш-оёқ ясовчи
Кофий — кифоя, етарли
Кошиф — очучи, кашф қилучи
Коҳин — мажусийларда дин бошлиғи; фолбин
Куллия — якун, хулоса
Кулоғ — қарға, кузғун
Кунгур — кунгира
Кунж — бурчак
Кутуб — китоблар
Кушта — ўлган
Кухулат—қарилик
Кўс — катта ногара
Кўфт топиш — зерикиш, қийналиш

Л

Лаванд — маишатга берилган ёлқов, иш'ёқмас, бевош, дайди.
Лавн — ранг, тус
Лажож — ўжарлик
Лайл — кеча, тун
Ла'л — қийматли қизил тош
Латойиф — латифалар, қизик сўзлар
Латофат — нозиклик, нафислик
Лафз—сўз (оғиздан чиққин сўз)
Лаква марази—сўлак оқиш касали
Лисон — тил
Ложарам — бинобарин, ноилож, албатта
Лойих — очиқ, равшан
Лоубалий — бепарво
Лоюадду — ададсиз, саноксиз
Лоюҳсо — беҳисоб
Луғаз — чийстон

М

Мавзун — вазнли, тартибли
Мав'иза — ва'з, насиҳат
Мавлуд — туғилган, янги туғилган ёш бола
Маволий — дўст, эга ма'ноларида бўлган «мавлавий, мавло» сўзларининг кўплиги; му'табар кишилар номи олдидан кўпинча «мавлоно» шаклида қўлланилади.
Маволиваш - мавлави табиат, фозиллар
Маврусий — миросга тегишли, мирос.
Мабхутлик — ҳайратда қолиш, ҳайронликда қолиш
Мадорис — мадраса сўзининг кўплиги
Ма'дум—йўқ, йўқ бўлган ма'носида, мавжуднинг қаршиси
Мажбул — яратилган табиий

Мажлуби солик — сўфилик йўлидаги, жазабали
Мажоз — сўзни ўз мано'сида ишлатмасдан, ўхшатиш йўли блан ишлатиш
Мажолис — мажлислар, йиғинлар
Мажхул — белгисиз, ноаниқ; ма'лумнинг қаршиси
Мазбут — забт қилинган, қўлга олинган, қамраб олинган
Мазорот — мазорлар
Ма'зул — азл қилинган, туширилган, ўрnidан олинган
Макотиб — мактублар, хатлар, ёзнималар (мактуб сўзининг кўплиги)
Малик — подшо, маликул-калом — сўз подшоси
Малики аллом — кўп билучи подшоҳ
Малоҳат — тузлилиқ, мазали, ёқимли; қора тўридан келган одам, ялтироқлик
Мамдуҳ — мадҳ қилинган, мақталган
Мамолик — мамлакатлар, ўлкалар (мамлакат сўзининг кўплиги)
Мамлу — тўла, тўлатилган
Мамлук — қул ма'носидан
Ма'мун — та'минланган; омон, сақланган
Ма'мура — обод жой
Маниш — кишининг табиати, фе'ли, характер; бузург маниш — улуғ табиат, улуғвор.
Маносиб — мансаблар
Манша' — келиб чиққан жой
Маншур — фармон, ёрлиғ; маншури давлат—давлат фармони, ёрлиғи
Манқабат — мадҳлаш, мақташ, мақтов
Маоний — ма'нолар (ма'ни сўзининг кўплиги)
Маош — кун кечириш, тирикчилик воситаси
Ма'раз — ҳол, аҳвол
Марбут — боғланган, боғлиқ
Мардуд — рад қилинган, қабул қилинмаган, қайтарилган
Мар'и — риоят қилинган, э'тиборга олинган
Маркаб — мииладиган нарса, от-улов
Маротиб — мартабалар, даражалар
Ма'руз — арз қилинган, ўртага қўйилган, арз
Марқад — қабр, гўр, мазор
Марғуб — ёқимли
Масалгўй — қисса, дoston айтучи
Масокин — уй жойлар; мискиилар, ғариблар.
Маслук — босилган, юрилган, синашта (йўл).
Маснад — таянч; тахт; йуқори даража
Масоба — даража, қатор
Масриф — сарф, чиқим
Масрур — шод, севинчли
Мастур — ёзилган
Масх — бир шаклдан бошқа шаклга ўзгариш; қути учиш
Матбу' — пайравлик қилинган, иярилган; ёқимли
Матлаб — мақсад
Матлуб — талаб қилинган, қоракли
Ма'фу — афв этилган, кечирилган
Ма'ун — та'нага учраган, айбланган
Маф'ул — тўлдурғич (сарфий термин)

Мафхум — мазмун, ма'ни
Махзан — хазина
Махмур — хумори, мастликдан ксйинги бетоблик
Маходим — махдумнинг кўплигн
Машойих — шайхлар
Машохир — машхур сўзшнг кўплиги, шуҳратлилар
Машмумот — хушбўй нарсалар, хидлар.
Машоғил — машғулот
Машраб — фе'л, мизож
Маш'уф — берилган
Мақдур — қудрат, куч-қувват
Мақсоди ма'навий — ма'навий мақсадлар
Мақтул — қатл килинган, ўлдирилган
Ма'юб — айбдор
Маҳалли музояқа — танглик, сиқилиш пайти, жойи: сиқиладиган пайт
Маҳди ул'ё — подшоҳнинг бош хотини
Маҳди — йўл кўрсатучи; 12 нчи имомнинг оти
Маҳз — соф, холис
Маҳжур — айрилган, ажратилган
Маҳзун — ғамгин қайғули
Маҳлака — ҳалокат, қўркунч ўрин
Маҳолот — бирлиги: маҳол, муҳол; имконсиз
Маҳфуза — сақланган, муҳофазали
Менг - каттароқ хол
Меҳтар — катта, буюк
Миод — ва'данинг вақти ва жойи
Мода - урғочи
Моломол — лиқ тўла, лиммалим
Моҳи тобон — тобланучи, тўлин ой
Муаддаб — адабли, тарбияли
Муадди — адо қилучи, етказучи
Муаддо — адо қилинган, ўталган; мафхум, мундарижа
Му'жиб — такаббур, худбин
Муаззам садр — буюк садр
Муарриф — танитучи, билдиручи, та'рифловчи
Муарро — яланғоч, холи, бўш
Муассир — та'сирли
Мубаддал — олмоштирилган
Мубки — йиғлатучи
Мубошир — бошқаручи
Мубоҳи — фахрланучи
Мубоҳот — фахр, фахрланиш
Мубтади — янги бошловчи, ўқишга янги кирган
Муаднй - бирор воқиага судровчи, сабаб бўлучи
Муважжаҳ — важҳи; э'теборга лойиқ, ма'кул
Муваллад — туғилган жой
Мувоадат — ва'далашиш
Мудовот — бирор ишга давом этиш

- Муфрит — ўрта даражадан ошган, ҳаддан ошган.
Мужа — киприк
Мужаллид — муқовачи, муқовасоз
Мужаррад — яланғоч, соф, холис, аралашмаган, турмиш кўрмаган: бўйдок
Мужиб — сабабчи
Мужиби баст — шодлик келтиручи
Мужиби ажаб — ажаблантиручи
Мужид — ижод
Мужовир — қўшни, қўшнилик қилучи, бирор муқаддас мазор яқинида турувчи
Мужтами' — тўпланучи
Музайял — илова қилинган, тўлдирилган, шарҳланган
Музаҳрафот - чинга айлантирилган ёлғонлар, беҳуда сўзлар
Музд — иш ҳақи
Музтариб — изтиробли
Мукалал — тож кийдирилган, безалган, зийнатланган
Мукаррам — ҳурматли, азиз
Мукнат — куч-қуват
Мукобара — кибрланиш, ўзини юқори тутиш
Мулзам — мунозарда енгилган, жим бўлган
Мултафат — илтифот қилинган, яхши муомала қилинган
Мулоямат — мувофиқлик, уйғунлик, юмшоқлик, нозиклик
Мулҳими ғайб - ғойибдан илҳом олгучи.
Мунбасит — ёйилган, кеигайган, кўнгли очик, шод
Мунофи — зид, қаршиси, акси
Мунсиф — инсофли
Мунтаж — натижали
Мунташир — тарқалган
Мунфаил — таъсирланган, хижолат бўлган
Мунхали' — кетказилган, сидирилган
Мунқати' — кесилган, тамом бўлган
Мунҳариф — ўзгарган, ўзгаручан
Муолажа — даволаш
Муорир — асрдош
Муоф — кечирилган, афв этилган
Мураххас — рухсат қилинган
Муртакиб — киришган, шуғулланган
Муртоз — ёмонликдан сақланучи
Муршид — йўл кўрсатучи, пийр
Мусаллам — мақбул, маъкул
Мусаннафот — тасиифлар, асарлар, ижодлар
Мусалсал — бир-бирига занжир каби кетма-кет боғланган
Мусанниф — асар ёзучи, автор
Мусин — ёши катта
Мусофарат мусофирлик, сафарга чиқиш
Мусоҳиб — ҳамсуҳбат, суҳбатдош
Муставкаб — сазовор, лойиқ, муносиб
Муставкали — ёйилган, қопланган
Муставкаир — суянган, таянчли, орқа қилган

Мустамад — аламли, қайғули, ихтиёжли
Муста'сал — йўқ қилиб юборилган
Мустағалот — вақф қилинган ер
Мустағни - мухтож эмас, эҳтиёжсиз, бадавлат
Мустаирақ — ўраб олган, ялпи
Мустаҳсан — ма'қул кўрилган, ёқтирилган, мақталган
Мутаазир — қилиниши қийин ва имконсиз
Мутаайин — аниқ; белгили, танилган
Мутааллақ — муносабатли, боғланишли, қарашли
Мутабаррак — табаррук, қутлуғ
Мутаважжих — таважжуҳ этган, бир томонга йўналган
Мутавалли — вақф ишларини бошқаручи
Мутаваггин — бирор жойни ватан қилиб туриб қолган
Мутавори — яширинган, яширин
Мутадаийин — диндор, такводор
Мутадовилот — мадрасада ўқиладиган расмий дарс китоблари
Мутаоқаб — орқама-орқа, кетма-кет
Муталаввин — ранг-баранг тобланучи, қарорсиз
Мутамаддун алайх — ўзига ишонилган, э'тинод қилинган
Мутамаккин - ўрнашган, макон қилган, бир жойда турғун
Мутанаббих — огоҳланган, хушёр
Мутаанни — оғир, сабрли, вазмин
Мутараддид — тараддудда бўлган, бирор нарсага қарор бермаган
Му'тариз — этироз қилучи, қарши
Му'тариф — э'тироф қилучи, танучи, бўйнига олучи
Мутасаввар — тасаввурланган
Мутасарриф — тасарруф этучи, бирор нарсага эгалик қилучи
Мутахайила — хаёлга келтириш, хаёл, фикр кенглиги
Мутахаллиқ — бирор фе'л, характер, қобилиятига эга
Му'тақид — э'тиқодли, ишончли, ишонучи
Мутағаййир — ўзгарган, ўзгаручи
Мутояба — ҳазил-мазоқ
Мутойиб — ҳазл қилучи
Муттасиф — бирор сифатга эга
Муттафиқ — бирлашган, иттифок
Муттақи — такво қилучи, диний буйруқларни бажаручи
Муттаҳам — тухмат қилинган
Муфавваз — топширилган
Муфид — фойдали
Муфрит — ўрта даражадан ўтучи, ҳаддан ошучи
Мухотаб қилмоқ — хитоб қилмоқ, ундамоқ
Мухтари' — ихтиро'чи, ўйлаб топучи
Мухтасар — қисқача
Мушарраф — шарофатли, шарафли
Мушк — хушбўйлик
Мушорун илайх — ишорат қилинган, мазкур
Мушриф — яқин; назоратчи
Муқайяд — боғланган, қайд қилинган

Муқарраби борий — худонинг яқини
Муқобала — қаршилиқ
Муқтадо — орқасидан эргашилган, раҳбар
Муқтазо — тақозо қилган, зарурий, керакли
Муғайлон — бир хил тиканли бута
Муҳаввал — ҳавола этилган, топширилган, ўзгартилган
Муҳаққар — таҳқирланган, арзимас, кичик, пастак
Муҳовара — сўзлашув, суҳбат
Муҳоварот — гап-сўзлар, суҳбатлар
Муҳофазат — сақлаш, қўриқлаш
Муҳтасиб — текширучи, тош-торозини назорат қилучи
Мўлим — аламли, оғритучи

Н

Наввоб — ноиблар, подшоҳ номидан гапиришга ҳақли бўлган катта мансабдор
Нависанда — ёзучи
Наво — куй, сайраш, тирикчилик керак-ярақлари
Наводир — кам'ёб, қизиқликлар (бирлиги — нодир)
Навоҳи — атроф, томонлар
Наврас — янги этилган, майса
Надимваш, надимшева — суҳбатдош, ҳамдам, ўртоқ.
Наёбат — ноиблик
Назир — тенг
Назм — ше'р, тизма, назмсозлиғ — ше'р айтиш
Назойир — назиралар
Назокат — нозиклик, ингичкалик
Назофат — тозалик
Назоҳат — ёмонликдан узоқ бўлиш, покизалик
Нақҳат — яхши ҳид
Нақўҳида — маломат қилинган, ёмон, хунук
Намудор — кўриниш
Нар — эркак
Насойиҳ — насиҳатлар (бирлиги — насиҳат)
Натоиж — натижалар (бирлиги — натижа)
Нафй — йўқ дейиш, кетказиш
На'ш — тобут; ўлик
Нашаст — ўтириш
Нашотлик — шодлик
Наштар — кишидан қон олишда қўлланадиган тиғча, ништар
Наш'у намо — ўсиб-униш, кун кечириш
Нақшбандлиғ — наққошлиқ
Нақшбурлиғ — ўймакорлик
Нағмасаро — сайровчи, сайроки
Наҳну — арабча: «биз» демак
Наҳор — кундуз
Наузу биллоҳ — паноҳ тилаймиз худодан, худо сақласин
Нафаҳот — яхши ҳидлар
Неш — найза

Нигориш — нақш солиш, ёзиш
Ниёз — зорланиш, эҳтиёж
Ниёзманд — сўровчи, истовчи, муҳтож
Низом — тартиб, қоида
Никот — тушунилиши қийин нозик сўзлар
Нифоқ — икки юзлилиқ
Нишот, нашот — шодлик, севинч
Нодир — кам'ёб, ягона
Нодиран — камдан-кам, ба'зан, аҳёнда
Нозил — инган, тушган
Номавзун — ўхшовсиз
Нома'дуд — беҳисоб
Номурод шева — тилагига эришалмаган, бахтсиз
Номутаноҳи — ниҳоятсиз, сўнгсиз
Нофаржом — ишининг охири ёмон
Ношойиста — нолойиқ
Ноҳамвор — нома'кул, ярамас; ноқулай
Нукта — яширикча айтилган яхши сўз, нозик сўз
Нўш — ичиш
Нухусат — наҳслиқ

О

Обдор — сувли, ўткир, ма'ноли
Обо — ота-боболар
Овиза — осинлиқ; овиза қилиш - осииш
Овон — вақт, замон, пайт
Одамизода — одам сифат, одми
Озодавош — эркнн табиат
Олида, олдида — олдида, ҳузурида
Олий шон — юқори даражали
Олуфта — олифта, сатанг, ринд
Омизиш — аралашииш
Ом фириб — кўпчиликни алдовчи
Орий — ташқари, холи, яланғоч
Ораз — юз, чехра
Оройиш — безаш, зийнатлаш, ясаниш
Ороста — безалган, ясанган
Осор — асарлар (асар сўзининг кўплиги)
Оташнок — ўтли, қизгин, алангали
Оташкада — аслда ўтга чўқинучилар ибодатхонаси, бу ерда ўтхона, олов сочучи ма'носнда
Офариниш — яратилиш
Офият — соғлиқ, тинчлик, эсонлик
Офоқ — уфуклар (уфук сўзининг кўплиги), олам, дун'ё
Ошуб — ғавғо, тўпалон, фитна
Ошуфта — берилган, ошиқ
Оғоз — бошлаш, бошланғич

П

Пайрав — эргашучи, изидан боручи
Пандназир — насихатпи қабул қилучи
Парвоначи — подшоҳлар хузурида бир мансаб
Паргола — парча, бўлак
Парчам — зулф, кокил
Пеш салот — бошловчи, олдинда юручи ма'носида
Пийроста — безалган, тартибга солинган
Писандида — мақулланган
Пойдор — асосли
Пургўйлик — кўп гапиручнлик, эзмалик
Пуркор — ишчан
Пўя уриш — қадам ташлаш

Р

Рабоянда — ёқимли, ўзига тортучи
Работ — боғлаш, боғланиш
Раванда — ўтучи, кетучи
Равза — боғ
Равзаи жинон - жаннат боғи
Раёҳин — райҳонлар, умуман ҳидли кўкат, гул, май
Разм — уруш
Ранж — меҳнат, машаққат
Расойил — рнсолалар, брошюралар (бирлиги — рисола)
Ра'с — бош
Рафи' — юқори; рафи' миқдор—юқори даража
Рахшанда — тобланучи
Рашод— тўғри йўлда кетиш; рашод талқин—тўғри йўлга ундаш
Рақам — ёзув, рақам уруш—ёзиш
Раҳба—бўш ер, сахн
Раҳнамойлик — раҳбарлик
Реш — яра
Ринд, риндваш — табиати нозик, ҳеч нарсани ёқтирмайдиган, тажанг, инжиқ.
Рисолат — элчилик
Риф'ат — юқорилик
Рихлат — кетиш, жўнаш; ўлиш
Рожи' — қайтучи, тегишли
Роз — сир
Рози ниҳон — яширнн сир
Рой — фикр, хаёл
Росих - малакали, асосли, маҳкам
Роғиб — рағбатли, мойил
Руб'и маскун — дун'ёнинг одамлар яшайдиган қуруқлик қисми ма'носида
Рубоиёт - тўртликлар
Ружу' — қайтиш, чекиниш, берилиш
Русух — маҳкам туриш
Рутба — даража, мартаба
Рутубат — нам, намгарлик
Рушд — тўғри йўлда бўлиш, балоғатга эришиш.

Рук'а — хат, мактуб
Рўзғор ҳаводиси — турмуш ходисалари.

С

Сабак — дарс
Сабо — шамол (шарқ томондан эсучи)
Сабт этиш—ёзиш, қайд қилиш
Сабукруҳ — енгилтак
Савод — қора, қора ранг
Саводи а'зам — улуғ мамлакат, шаҳар
Савоҳил — қирғоқлар (бирлиги — соҳил)
Савқ—таб' ма'носида
Садорати олий — олий садолик мансаби
Са'й — ҳаракат, ғайрат, тиришиш
Сайд — ов
Сайраф — яхши-ёмонни ажратуحن, сарроф
Салим таб' — соғлом фикрли
Салим фитрат — табиати соғлом
Салис — равон, текис
Салиқа — завқ, интилиш
Салосат — очиклик, аниқ ва равшанлик
Салотин — султонлар. подшоҳлар (бирлиги — султон)
Салоҳ — яхши, тузук
Салоҳият — қобилият
Самар — мева; юк; мол
Само' — эшитиш. ашула-музика; эшонларнинг зикри
Санад — далил, ҳужжат
Санойи' — сан'атлар
Сарнигун — боши қуйи, остин-устин-
Сарафроз — боши юқори, буюк, юқори кўтарилиш
Сарзаниш — та'на қилиш, ўпкалаш, миннат қилиш
Сариул-калом — тез айтучи, тез сўзловчи
Саромад — олдинги, пешқадам
Сароянда — куйловчи
Сархуш — ўта маст
Сарчашма — булоқ боши
Сарфитна — фитна боши, фитна кўзғатучи
Сафина — кема; тўплам, девон
Сафиҳ — ақлсиз, тентак
Сафиҳона — ақлсизларча
Сафҳа — саҳифа, бет
Сағирус-син — кичик ёш
Саҳв — янглиш
Саҳоб — булут; саҳоби гавҳарпош—гавҳар сочучи булут
Саҳойиф — саҳифалар, бетлар
Саҳҳоф — муковачи; китобфуруш
Сибо' — йирткич ҳайвонлар.
Сиёҳ жарда — қорамтил, қорача

Сижиллот — маҳкама дафтар ва санадлари ўрами
Сийрат — кишининг фе'л-атвори
Силк — қатор, тизим
Син — ёш
Сипаҳ — аскар
Сипаҳбуд — сар аскар, аскар бошлиғи
Сипаҳдор — кўмондон.
Сипеҳр — осмон
Сипоҳий — жангчи, аскар
Ситез, ситеза — низо', жанжал, душманлик, кураш, зўрлаш, зулм.
Сичилиб — ажралиб, фарқ қилиб
Сиқа эл — ишончли кишилар
Сигари син—кичик ёшлик
Собит қилмоқ — исбот қилмоқ
Содот — сайидлар
Сойир— бошқа; сайр қилучи
Соимуд-дахр — доимий рўза тутучи
Соика — яшин
Сокин— туручи, турғин
Солик — йўл тутучи. бирор маслакни ушловчи
Сомонлиқ — тинч, интизомли
Сор—сўзга кўшилиб «ўхшаш, намо» ма'ноларида келади.
Соғар— май қадаҳи, пиёла
Соҳиб—эга; соҳиб вуқуф—онг эгаси, тўғри тушувчи, хабардор; соҳиби ихтисос—ихтисос эгаси.
Соҳибқирон—бахтли, енгучи, қаҳрамон, Амнр Темурга берилган лақаб; шоирликда юксак ўрин тутгани учун Навоийга ҳам бу лақабни берилган.
Судур — мансаб номи
Сулук — йўл, йўл тутиш, бирор маслакни ушлаш
Сумум — заҳарлар; самум — иссиғ шамол.
Сун' — яратиш
Супориш — топшириқ
Суроҳн — май идиши
Суруд — кўшиқ, музика, ўйин-ашула
Суфрат — сариғлик
Суубат — қийнлик, оғир пик.
Сухан—сўз, сўзлашиш; сухангузорлиғ—сўз айтучилнк; сухан пардоз—сўз устаси; суханвар—сўзамол.
Сухандон — сўзга уста, сўзамол, сан'аткор
Суюрғол — подшоҳ томонидан ўз яқинига бериладиган ер-сув, мулк.
Сухулат — енгиллик, осонлик.
Сўз — куйиш; сўзу гудоз—куйиш-эриш, ёниш
Сўзнок—кўйдиручн, аламли

Т

Таайюн — аннқлик
Тааллум — ўрганнш, илм олиш
Тааммул қилиш — ўйлаш, фикрлаш

Тааммуқ — чуқур қараш
Таарруз — и'тироз қилиш, қаршилиқ
Тааққул — ақлга келтириш, ўйлаш, фикрлаш.
Табл боз — овда қуш солиш вақтида чолиналиган кичкина довул
Табобат — табиблиқ, даволаш
Таб' осори — қобилият белгилари
Таб' параст — шоир, ше'р айтучи ма'носнда
Табх — овқат пишириш
Таважжух — бирор томон ёки нарсага йўналиш
Тавакқул — таваккал, худога сиғиниш
Тавлият — мутаваллилнк, вақф ишига қараш вазифаси
Тавойиф — халқлар, қабилалар, груҳлар (бирлнги: тоифа)
Таворих — тарихлар (бирлиги: тарих)
Таворуд — тасодифан бир-бирига тўғри келиш, мос тушиш
Тавочи — хабарчи, чопар
Тавфиқ — мувофиқ, мувофақат, уйғун, уйғунлик
Тавҳид — бнрлаштириш, бир бўлиш
Тадвин — девон тузиш, тўплаш
Тадфин — дафн қилиш, кўмиш.
Тажаммул — ҳашамат, савлат, гўзаллик
Тажарруд—яланғочлик, ялғизлик, ҳамма нарсадан айримлик, бўйдоқлик
Тажнис — ше'рда шаклдош сўзлар қўллаб турли ма'ноларни ифодалаш, туюғ
Тажнис омиз — тажнисли
Тажҳиз — жиҳозлаш, тайёрлаш
Тажҳил—бирор кишини билмасликка нисбат бериш, билмасликда айблаш
Тазйин — зийнатлаш
Тазҳиб қилмоқ — олтин копламоқ
Тай қилмоқ — юрмоқ, кезмоқ
Такаллум — сўзлашиш; такаллум аҳли — сўз аҳли, ёзучи
Такмил — тўлдириш
Талаф — йўқ бўлиш, ҳалок бўлиш
Та'лиф — тузиш, асар ёзиш.
Тамаввул — мўллик, бойлнк
Та'мия амиз — муаммоли
Танавву'— турлантириш, турлаш
Таназзул — иниш, пастга тушиш
Тананд — ўта ялқов
Тараннум — куйлаш, сайраш.
Тараҳҳум — раҳм қилиш
Таржих қилиш — бир нарсанн бир нарсадан устун қўйиш
Тариқ — йўл
Таркиб — боғлаш, қўшиш.
Тароват — тозалиқ, хўлнк
Тарси' — бирор нарса устига қийматли тошлар ўтқазниш; ше'рда биринчи-йўлдагн сўзлар блан
нккинчи йўлдаги сўзларни вазндош, қофиядош қилиш.
Тарфия — осойиш, тннчлик, тинчлик бериш, хушвақт қилиш
Тасаннун — суннийлик мазҳабига кириш
Тасарруф — эгаллаш, эгалиқ қилиш

Тасниф — синфларга ажратиш, тузиш, тўплаш
Татаббу'— пайравлик қилиш, эргашиш
Татвил — чўзиш, узайтириш
Тафаҳхус — синчилаб текшириш
Тафҳим — фаҳмлаш, тушунтириш; тафҳим қилмоқ—фаҳмламоқ
Тахайюл — хаёлга келтириш, ҳаёт
Тахаллуф - хилоф қилиш, бажармас
Тахсис — хусусан
Такфин — кафанлаш, кафан.
Ташвир — ташвиш.
Ташни' — айблаш, сўкиш
Таяммун — табаррук, қутлуғ санаш
Тақарруб — яқинлик, яқинлашиш
Тақвият— қувватлаш, ҳимоя қилиш
Тақвим — илм ҳай'ат ва нўжумни ўз ичига олган календарь
Тақриб — яқинлашиш.
Тақрир — қарор бериш, оғзаки айтиш.
Тақсир - камчилик
Тағайюр - ўзгариш
Тағйир — ўзгартиш
Таҳассур - ҳасратланиш, қайғириш
Таҳаттук — бесабрлик, расволик
Таҳвилдор — хазиначи
Таҳсил — ҳосил қилиш, илм олиш
Таҳсин — мақташ
Тийр андозлик — ўқ олиш, мерганлик
Тийра рўзғор — аҳвол танг, турмуш ёмон
Тиловат — Қур'он ўқиш
Тираз — нақш, безак
Тифл — ёш бола
Тоз'ёна — қамчи
Тоун — вабо
Тул — узун
Тумон — ўн минг
Турбат - қабр
Турктоз — талон, торож
Турфа — қизик
Туфулият — болалик, ёшлик
Туюғ — ше'р парчаларида (ҳар йўлнинг охирида) шаклдош сўзлар келтириб, ҳарбирдан бошқа ма'ни ифодалаш сан'ати (тажнис)
Туюр - қушлар, парандалар (бирлиги тайр)
Туғро — нишон, белги, тамға
Тўтиё — кўзга тортиладиган сурма

У

Ужб — шуҳратпарастлик, манманлик.
Убудият — бандалик, қуллиқ
Узв — а'зо

Узлат — чекиниш, кишилардан қочиш
Узор, изор — кулоқ орқаси, юзнинг рухи
Улвий — юқори; улви мартаба — юқори мартаба; Улви насаб — юқори, олий насаб
Улум – илмлар
Улуми ботиний — ички илмлар, тасаввуф билимлари
Улуми зоҳирӣ — юзадаги илмлар малум фанлар
Улус — халқ
Умда — ишонурли, таянч, асос
Уммон - дарё номи, умуман дарё
Уср — қийин, қаттиқ
Усру, асру - жуда, кўп, бениҳоят
Ушоғ – бола
Уқубат — азоб.

Ф

Фавоид - фойдалар
Фазойил — фазилатлар (фазлнинг кўплиги)
Фазул — эзма
Файз расон — файз еткаручи
Фалак — осмон
Фано домгоҳи — йўқлик дун'ёси.
Фано дорул-ғурури - йўқлик ғурур уйи, дун'ё ма'носида
Фаржом — Охир, хотима, натижа
Фарид — ягона
Фарсуда — эскирган, тўзган
Фархунда - яхши, гўзал, қутлуғ
Фасиҳ — адабий, гўзал; фасиҳ гуфторлиғ—бадий; гўзал сўзлик
Фасона — афсона; фасона пардозлиғ—афсона айтучилик
Фасоҳат — ихчамлик, сўзда бадийлик; фасоҳатойин—фасоҳатли, гўзал ва ихчам сўзловчи
Фикрат — фикр, ўй, фикрлаш
Филвоқи' - ҳақиқатан
Филжумла - қисқаси
Филҳақиқат — ҳақиқатан
Филҳол — дарҳол
Фирдавс — боғ; жаннат; фирдавс тазийн—жаннатга ўхшаш безалган
Фирифта - алданиш, алданган
Фирош — тўшак
Фироқ — айрилиқ, етишолмаслик
Фирқа — халқ, миллат ма'носида
Фикҳ - диний ҳуқуқ, шариат қоидалари
Фоик — устун, юқори
Фони - фано (йўқ) бўлучи
Фони машраб — фони (сўфи) табиат
Фориғ—бўш, қутилган
Фохиш - ёмон
Фузало — фозиллар, илм аҳллари
Фунун — фанлар; хунарлар
Фуру' - шохобча; (фар' сўзининг кўплиги)

Фусаҳо — фасихлар; бадий сўз эгалари

Фусул - фасллар

Фусун — афсун

Х

Хабис — ёмон, ярамас

Хаданг — ўқ

Хазойин - хазиналар (бирлиги хазина)

Хайл - тўда, груҳ

Хаймадўз — чодирдўз

Халаф - кейиндан келучи, фарзанд, авлод

Халлоқ — яратучи, халлоқул-маоний—ма'нилар яратучи (шоир Хоконийнинг лақаби)

Хамрий—майхўр, ичучи

Харвор— оғирлик ўлчови (тах. 18 1/2 пуд.)

Харгоҳ — чодир

Хароботий — майхона, Киморхонага мансуб кнши (девона)

Хасм — карши томон, душман

Хатиб — хутба ўкучи, минбарда ва'з сўзловчи

Хиффат — енгиллик, енгилтаклик

Хожавор — такаббурлик блан

Хонзода — оила. хонадон

Хоксор — тупроққа ўхшаш, камтар

Хома — қалам

Хорижи мабҳас — мавзи'дан ташқари

Хор — тикон

Хосса — хусусият

Хотам — узук, муҳр

Хохарзода — сингил боласи. жиян

Худ оройлик — ўзни безаш

Худрайлик — ўз сўзлик, ўжарлик

Хук — тўнғуз

Хулафо—халифалар, ноиблар, ўринбосарлар

Хурдабин - майда нарсаларни кўручи, зийрак

Хурдадон — нозик фаҳм, фаросатли

Хуруж — чиқиш

Хутба — минбарда сўзланадиган нутқ, ва'з

Хубасо — хабислар, ёмонлар, ярамаслар

Хутут — хатлар, ёзувлар

Хуш машраб — яхши табиатли

Хуш муҳовара — яхши сўзли, суҳбати ширин

Хушнавис — яхши ёзучи, хушхат

Хушрафтор — яхши юришли

Хужаста — қутлуғ

Хўрд — ҳол, аҳвол

Ч

Чавгон — тўп ўйинида ишлатиладиган учи эгри таёқ /гўй ва чавгон/

Чарх — осмон; йигирадиган чарх; ғилдирак

Чатргоҳ — чодир қурилган жой
Чехра - юз, башара; чехра қушой—юзи очик, ёқимли, келишган
Чобук—чакқон; чобук сувор — чавандоз
Чолок — чакқон
Чошни—маза, та'м
Чоғир — май, ичкилик

Ш

Шааф — дўстлик, берилиш
Шабаранг — қора мунчоқ рангли
Шабгун — кечасига ўхшаш қора, қопқора
Шабистан — кечаси ётиладиган ётақ; подшоҳларнинг ичкари ҳовлиси
Шабоб — ёшлик
Шавоҳид—шоҳидлар; далиллар /бирлиги: шоҳид/
Шай' — нарса; шай'и муҳрик - қуйдуруч нарса
Шайдо — берилган, девона
Шаммаи — бироз
Шариф — яхши, шарофатли
Шарр — ёмонлик
Шаҳроҳ — кенг ва катта йўл
Шаҳкор — эпчил ҳаракат; шаккок
Шефта — ошиқ, ҳушсиз, берилган
Шиграф — катта, яхши, ажойиб
Шигоф — ёрик
Шиканжа — исканжа, азоб
Шикасталик — синиклик, дудуқлик
Шикор — ов
Шойи' — тарқалган, ёйилган; шойи' бўлди и—ёйилди
Шокир — шукр қилучи, рози
Шомма — ҳидлик, ҳисси шомма—ҳид билиш сезгисиз
Шохвор — подшоҳлик. шоҳона, а'ло даражада
Шуаро — шоирлар (бирлиги шоир)
Шу'бадабозлик — найрангбозлик, хийлакорлик
Шу'ла ангез — шу'ла сочучи
Шуур — англаш, тушуниш, шуур синни—англаш, тушуниш ёши
Шуру' — киришиш
Шўру шайи — тўпалон, ғавғо

Э

Эврулиш — туюлиш, айланиш
Э'лом ва ирсол — билдириш ва етказиш
Эрдам — фазилат; мардлик; ҳарбий маҳорат
Э'тидол — ўртача, нормаль

Ю

Юбусат — қуруқлик
Юмн — қутлуғ, муборак, баракат

Я

Якдаст — равон, силлиқ
Як калама — бутунлай, батамом, ёшпасига
Ясол — аскар сафи, тузуми, отряд
Ясоқ — жазо, ҳукм ма'носида

Ў

Ўкмоқ — мақтамоқ
Ўксук — кам, оз
Ўксулмак — камаймоқ

Қ

Қаболжот — санад ва муҳрли қоғозлар
Қавий — қуватли
Қавоид — қоидалар; бирлиги қоида.
Қазия — иш, масала
Қазо — қозилик; вақт-соат, тақдир
Қазоқлиғ — қочқинлик. дарбадарлик
Қаламзан — ёзучи, котиб
Қаламрав — бирор подшоҳ ёки амирнинг қўлости
Қари — 10 йил, 30 йил, бир аср ма'наларида келади
Қаробат — яқинлик, қариндошлик
Қасаба — шаҳарча, катта қишлоқ
Қат' топиш — кесилиш, узулиш
Қиблатул-куттоб — котибларнинг илғори ма'носида
Қироат илми — қур'онни тўғри ва қоидага мувофиқ ўқиш
Қозиюл-қузот — бош қози, қози калон
Қойил — сўзловчи.
Қуббатул-ислом - ислом гумбази
Қосир — камчиликли
Қудсий — пок, покиза,
Қулла — чўққи; қуллаи гардунхарош — осмонга етучи
Қуро - қишлоқлар; бирлиги қар'я.
Қурро — корилар
Қурчук - кигиздан ишланган қулоқ (бўрк) устидан дарвешлар чулғаб юрадиган жун салла.
Қут — озиқ
Қўлмоқ — истамоқ, сўрамоқ, узрин қўлдим — узрни сўрадим.

Ғ

Ғаввос сув остига шўмғучи (водолаз)
Ғазалиёт — ғазаллар
Ғавр — тағ, ост
Ғазалфурушлик — иш сотучилик
Ғайбат — ғойиб бўлиш
Ғайри муқаррар — такрорланмайдиган
Ғайри му'тод — одатдан ташқари, одатланилмаган
Ғаним — қарши, душман
Ғариб мақосид — қизиқ мақсадлар.

Ғаноим — ғаниматлар, ўлжалар
Ғаробат — қизиклик, кам'ёблик
Ғаробатжўй — ажиб, қизик нарсалар қидиручи
Ғаройиб — ажойиб, қизик
Ғаромат — пушаймонлик
Ғино - бойлик
Ғурабо — ғариблар, фақирлар (ғариб сўзининг кўплиги)

Ҳ
Ҳабиб — дўст, севиқли
Ҳавоши — ҳошиялар, шарҳга боғланган шарҳлар
Ҳад — чек, чегара
Ҳадика — боғ
Ҳажр — айрилик
Ҳаззол — қизикчи
Ҳайвон суви — тириклик суви
Ҳайсият — жиҳат
Ҳакам — ҳукм қилучи, ўртадаги да'вони битиручи
Ҳак — тарошлаш, текшириш
Ҳакимваш — ҳакимнамо
Ҳаллол — ҳал қилучи
Ҳаллул-мушкилот — мушкилларни (қийинчиликларни) ҳа'л қилучи
Ҳаловат — ширинлик
Ҳамвор — текис
Ҳамида — яхши, гўзал
Ҳамной — йўлдош, шерик ма'носида
Ҳарим - атрофи ўралган, ҳовли
Ҳариф — ҳамкасб, ўртоқ, дўст
Ҳарорат — иссиқлик
Ҳасаб — шахсий кадр-қиймат, фазилат
Ҳасби ҳол — баёни ҳол
Ҳаср — ўраб олиш, махсуслик, тегишли бўлиш
Ҳақир — қадрсиз, кичик, ҳақирул-жусса—кичик гавдали
Ҳақойиқ — ҳақиқатлар
Ҳақшунослик – ҳақ таниш
Ҳилм — юмшоқлик
Ҳирмон – маҳрумлик, умидсизлик
Ҳирфа — касб, ҳунар
Ҳирқат— куйиш, куйдириш
Ҳодийи тавфиқ — инсофга йўл бошловчи
Ҳозик — моҳир, эпчил
Ҳозо шаи'ун ажиб — арабча ундов гап, «бу қизик иарса», демак
Ҳоло — ҳозирда
Ҳофиза — эслаш, унутмаслик, ёдда сақлаш қувваси
Ҳувайдо — ошкор, очик, намоён
Ҳудқа - куюқ чанг, кўзга қора кўриниш
Ҳузабр - кучли, шижоатли
Ҳукком— ҳокимлар

Хуллабофлиғ — ипакли мата тўқучилнк

Хул'я, ҳия, - яхши кийим, безак

Хумоюн — қутлуғ, шарафли

Хумрат — қизиллик

Хуққа — марварид ва кийматли тошлар солинадиган қутича